HALİD SAİD'E GÖRE OSMANLI, ÖZBEK, KAZAK LEHÇELERİNDE ŞEKİL/ZAMAN EKLERİ VE BU EKLERİN ŞU ANDAKİ DURUMU

Mustafa TOKER*

ÖZET

Bu makalede, Halid Said tarafından 1926 yılında yazılan Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı adlı eserde verilen Görülen Geçmiş Zaman, Duyulan Geçmiş Zaman, Şimdiki Zaman, Geniş Zaman, Gelecek Zaman ile Şart, İstek, Gereklilik ve Emir çekimlerinin bugünkü Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Kazak Türkçesindeki durumlarını karşılaştırmalı olarak inceledik. Bu inceleme sonucunda, Halid Said'in verdiği şekillerin büyük bir kısmının bugün de kullanıldığını; ancak, bu lehçelerde bugün kullanılmakta olan pek çok şekilden yazarın söz etmediğini tespit ettik. Yazıldığı dönem ve şartlar göz önünde bulundurularak eserdeki eksiklikler mazur görülmelidir. Sovyet Türkolojisinin ilk karşılaştırmalı gramer kitabı olmakla birlikte; yazar, imkânlar dahilinde elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Halid Said, Osmanlı Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kazak Türkçesi, Bildirme ve Tasarlama Kipleri

MODAL/TENSE SUFFIXES IN OTTOMAN, UZBEK, KAZAK DIALECTS ACCORDING TO HALİD SAİD AND THE CURRENT SITUATION OF THESE SUFFIXES

ABSTRACT

In this article, we studied the stuation of tenses and modals in current Turkey Turkish, Uzbek Turkish and Kazak Turkish comparatively-given in Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı written by Halid Said in 1926. We have determined that a major part of the forms, that Halid Said had given, are being presently used; nevertheless, the author did not mention many forms being presently used in these dialects. The insufficiencies in the book should be excused considering the date in which the book was written and the conditions. Although it is the first comparative grammar book of Soviet Turcology, the author had tried everything possible to do his best.

KEY WORDS

Halid Said, Ottoman Turkish, Turkey Turkish, Uzbek Turkish, Kazak Turkish, Tenses and Modals.

---

* Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

I. GİRİŞ

İsmail Gaspıralı'nın bütün Türklerin ortak bir Türkçeyle konuşması gerektiği fikrinin savunucularından birisi olan Halid Said (Hocayev), Bakû'da yapılan I. Türkoloji Kurultayı'na sunmak üzere hazırlamış olduğu *Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukâyeseli Sarfı*[1] adlı eseriyle bu amaca hizmet edenlerden birisi olma şerefini kazanmıştır. Hayatı boyunca ortak Türk dili için çalışmış olan Halid Said, Stalin döneminde pek çok Türk aydını gibi Pantürkistlik suçlamasıyla sürgünlere gönderilmiş, zindanlara atılmış ve bu sevdası uğruna canını feda etmiştir.

Bu makalede Halid Said'in hayatı ve eserleri konusuna girilmemiş; bir bölümünü incelediğimiz eserinin kısa bir tanıtımı yapıldıktan sonra, esas konumuz olan şekil ve zaman ekleri ve bunların art zamanlı incelenmesi işine ağırlık verilmiştir.

Konu üzerinde daha önce hem başka bilim adamları hem de bizim tarafımızdan yapılmış çalışmalar olduğu için tekrarın hacmi genişletmekten başka bir fayda getirmeyeceği düşüncesiyle bu bilgiler için önceki yayınlara müracaat edilmesini tavsiye ediyoruz.[2]

Sovyet Türkolojisinin ilk karşılaştırmalı gramer kitabı olan eser (Esker Guliyev 1991: 56), 1926 yılında Bakû'da *Azerbaycanı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti* yayını olarak *Üçüncü İnternasyonal Matbaas*ında 1000 adet basılmıştır. Elimizde bu eserin aynı baskısına ait iki nüshasının fotokopisi bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ankara'da Millî Kütüphane A/212 numarada kayıtlı olan nüshanın fotokopisi, diğeri ise Azerbaycan Respublikası Umumî Kitaphanesi 729 numarada kayıtlı olan nüshanın fotokopisidir. Ankara'daki nüshanın üzerine düşülen kayıttan, eserin 1969 yılında Ertuğrul Düzdağ tarafından Millî Kütüphaneye 20 TL'ye satıldığı anlaşılmaktadır.

---

1 Halid Said, *Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı*, Bakû 1926.

2 Yazarın hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Timur Kocaoğlu, "Türkolojide Eserler II: Türkistanlı Dilci Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri", *Türk Kültürü*, S. 266, Ankara 1985, s. 28-38; Timur Kocaoğlu, "Azeri Bilgini Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri", *Tarih İncelemeleri dergisi*, (2), 1984, s. 349-359, Ankara 1986; Esker Guliyev, "Halid Said", *Ana Sözü*, S. 4-6, Bakû 1991, s. 55-57; Ziya Bünyadov, *Gırmızı Terror*, Bakû 1993, s. 165-169; Mustafa Toker, *Halid Said'in "Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı" Adlı Eseri ve Bugünkü Türkiye, Özbek, Kazak Türkçelerinin Karşılaştırmalı Grameri*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Konya 1995; Mustafa Toker, "Halid Said Hocayev ve 'Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım' Adlı Eseri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Güz 1996, s. 409-418.

Eser, Arap alfabesi kullanılarak Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış olup 110 sayfadan oluşmaktadır. Yazar, eserine *Osmanlı, Özbek, Kazak Dilleri Arasında Sarfça Münasebet* başlığı altındaki giriş kısmıyla başlar. Bu kısımda yazar, bütün Türklerin ortak bir Türkçeyle konuşup konuşamayacağı hususunu tartışmış; eserini kaleme alış sebebini de yine burada açık bir şekilde dile getirmiştir.[3]

---

[3] Halid Said burada şunları ifade etmektedir:

"Bakû'da toplanacak olan Türkşinâslar kurultayınıñ karşısında birkaç mühim vazîfeler var. Bunlardan biri Türk uruğları arasında edebî bir dil yaratmak mes'elesidir. Bu mes'ele hayliden hayli zihnimizi işgâl ediyor. Bu mes'eleyi esâs i'tibariyle herkes arzû ediyor. Çünkü, bir dil etrafında toplananlar ne kadar çok olursa, o dilde olan edebiyât, matbû'ât o kadar geniş, o kadar esâslı olur. Bu bir hakîkattir. Bu husûsta düşünceye ve münâkaşaya yer yoktur. Binâen aleyh, 70-80 milyon halk tarafından okunacak olan bir edebî Türk dilinin yaratılmasına karşı duran kimse bulunamaz. Bunu herkes yürekten ister. Ancak, burada zihnimize bir suâl gelir:

Acabâ Türk uruğları arasında böyle bir dil yaratmak mümkün müdür? Mümkün olduğu takdîrde, bu dil tabiî bir dil mi olacak veyâhud yapma bir şey mi olur? Suâlimizi biraz daha aydınlaştıralım.

Türk dilleriniñ muhtelif şîveleri arasında öyle bir dil düzeltebilir miyiz ki onu bütün Türk uruğları anlasınlar veyâhud düzeltilecek edebî dil bütün Türk uruğlarına yabancı olarak her biri tarafından ayrıca öğrenmeğe lüzûm mu olacak?

Eğer meydâna konmak istenilen edebî dil ikinci şekilde olursa, böyle bir şeye girişmek fâidesiz ve ma'nâsızdır. Çünkü, böyle olduğu takdîrde hâzırda mevcûd olan medenî dillerden birini okur, öğreniriz. Edebî şeylerimizi o dilde yazabiliriz. Mahz-ı Türk şîveleri arasında bütün Türkleriñ zahmetsiz, meşakkatsiz añlayabileceği edebî bir dil meydâna getirmek mes'elesine gelince; bunuñ da mümkün olup olmayacağını araştırmağa mecbûruz.

Eğer doğrudan böyle bir şey mümkün olursa, ne için buña girişmeyelim? Garbda yazılan Türkçe bir eserden, şarkta olan Türklerin de istifade etmesini ne için te'min etmeyelim? Kâşgar'da yazılan bir eserden istifade etmekten Kırım'da olan Türkleri ne için mahrum edelim? Altun Ordu'da yazılan bir kitaptan Tebriz'de yaşayan bir Türk neden mahrum kalsın? Bu hususta düşünmemiz lâzım olan yine mühim bir nokta var. Henüz taassup altında ezilmekte olan birçok Türk uruğları var. Onlara manevî yardımda bulunmağa mecburuz. Eğer onların da anlayabileceği bir dil kabul etmek mümkün olmazsa, böyle bir yardım da mümkün olmayacak. Binaen aleyh, böyle bir dilin mümkün olup olmadığını araştıralım.

Bunun için şark Türkleri arasında en mühimi olan Özbekçe ve Kazakçanın birbirine olan münasebetini gözden geçireceğiz. Aynı zamanda bunlar hakkında izahat vererken Osmanlıca ile olan münasebetlerini de göstermeğe çalışacağız. Bugünkü Azerbaycan matbuatında kabul olunan dil Osmanlıcaya pek yakın olduğundan, mezkûr iki dilin Osmanlıca ile olan münasebeti gösterilirken Azerbaycan şivesi ile olan münasebeti anlaşılacağı tabiîdir. Ma'a hâzâ, Azerbaycan lehçesinde olan mühim noktaları da haşiye suretinde kaydettik. Bu dillerin birbiriyle olan münasebeti anlaşıldıktan sonra, kalan Türk şiveleri ile bunların da alâkası tedkik edilecek olursa, bütün Türk şiveleri arasında bir edebî dil ortaya konulabilip konulamayacağı anlaşılır. Böyle bir tedkik yaptıktan sonra, vereceğimiz hükmü emin olarak verebiliriz.

Burada ihtarına lüzum gördüğümüz birkaç nokta var:

Yazar, bu kısa giriş bölümünün ardından Osmanlı, Özbek ve Kazak Türkçelerinin isim, sıfat, zamir, fiil ve edat yönünden karşılaştırmasına geçmiştir. Yazarın *edat* sözünden kastı eklerdir. *Edat* başlığı altında; isim, sıfat, zamir ve fiil bölümlerinde yeterince bilgi verildiği için burada ayrıntıya girilmediğini ifade ederek eklerle ilgili olarak ayrıca bilgi vermeye gerek duymamıştır. Karşılaştırmalı gramer bölümünün ardından kısa bir *İ'tizâr* bölümüyle eserini bitirmiştir.

Eser, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olmakla birlikte, zaman zaman Azerî Türkçesine has kullanımlar da göze çarpmaktadır. Bunlardan birkaçını aşağıda veriyoruz:

Acaba Türk uruğları arasında öyle bir dil düzeltebilir miyiz ki onu bütün Türk uruğları anlasınlar. (s. 3).
Su'âlimizi biraz daha aydınlaştıralım. (s. 3).
Aynı zamanda bunlar hakkında izahat vererken… (s. 4).
Anadolu şivesine yakın olduğunu hatıra getirersek… (s. 4).
…ecnebî isimler yerine müşterek ve aynı ma'nâda işletilen kelimeler kabûl edilirse… (s. 5).
Veyâhud birden artık şahıs veya şeyi bildirir. (s. 7).

Halid Said, bütün Türklerin ortak bir alfabe ve Türkçeyle konuşup konuşamayacağını araştırmanın gerekliliği üzerinde durmakla bu işin yalnızca edebiyatını yapmamış; *Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı* adlı eserini kurultaya sunmak üzere hazırlamış; aynı zamanda I. Türkoloji Kurultayının toplanmasında büyük gayret sarf ederek bu amaca hizmet etmiştir. Onun kurultayın toplanması amacıyla gittikleri[4] bölgeleri ve orada yaşananları anlattığı *Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım*[5] adlı eserinde bunun canlı şahidi olunmaktadır.

İşbu kitapta mevzû-ı bahs ettiğimiz üç lehçe ile pek sıkı rabıtası olan diğer birtakım lehçeler de var. Meselâ; Türkistan-ı Çinî'de yaşayan Türklerin lehçeleri Özbekçeye pek yakın olduğu gibi, Kırgızca, Başkırtça, Nogayca da Kazakçaya çok yakındır. Kezalik, Kırım lehçesi kısmen Nogayca olduğundan Kazakçaya, kısmen de Anadolu şivesine yakın olduğunu hatıra getirersek mezkûr üç lehçenin mukayesesinden sair bir takım Türk lehçelerinin de birbiriyle olan münasebet ve karabeti hakkında umumî bir fikir elde etmek mümkün olur.

Umumî Türk lehçeleri arasında geniş bir surette mukayeseli sarf yazılana kadar bu üç lehçe arasındaki münasebeti öğrenmek, umumî edebî bir dil hakkında vereceğimiz karara bizi yakınlaştıracağını ümit ediyorum…" (s. 3-4-5).

4 Gezi komitesinde Halid Said dışında Semed Ağamalıoğlu, Mirza Celil Mehemmedguluzâde ve Veli Huluflu da vardır.

5 Halid Said, *Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım*, Bakû 1929.

II. HALİD SAİD'E GÖRE ŞEKİL/ZAMAN EKLERİ VE BU EKLERİN ART ZAMANLI İNCELENMESİ

Şekil ve zaman ekleri, fiillerin karşıladığı hareketi şekil ve zamana bağlayan eklerdir. Bu eklerin bazılarında yalnız şekil ifadesi, bazılarında ise hem şekil hem de zaman ifadesi bulunur. Bünyesinde hem şekil hem de zaman ifadesi taşıyan eklerin meydana getirdiği kiplere *bildirme kipleri*, yalnızca şekil ifadesi taşıyan eklerin meydana getirdiği kiplere *tasarlama kipleri* denilmektedir.

1. Bildirme Kipleri

Yapılan veya yapılacak olan hareketleri olumlu veya olumsuz olarak bildiren kiplerdir. Dolayısıyla hareketin yapıldığı zamanı da bildirirler. Türkçede bildirme kipleri *görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman* ve *gelecek zaman* olmak üzere beş tanedir. Şimdi bunları sözü edilen üç lehçedeki şekillerini de göz önünde bulundurarak karşılaştırma yoluna gideceğiz. Bu işi yaparken hareket noktamız Halid Said'in eseri olacaktır.

a. Görülen Geçmiş Zaman

Yazar, *Mazî-i Şuhûdî* başlığı altında verdiği bilgilerde, görülen geçmiş zaman ekinin üç lehçede de *–dı/-di* olduğunu; olumsuzunu oluşturmak için Osmanlı ve Özbek Türkçelerinde kalın ünlülü kelimelerde *–ma* , ince ünlülü kelimelerde *–me* şeklinin kullanıldığını; Kazak Türkçesinde ise, ünlüyle biten kelimelerden sonra *–ma* veya *–me,* ünsüzle biten kelimelerden sonra kelimenin özelliğine göre *–ba/-be* veya *–pa/-pe* şekillerinin getirildiğini söylemektedir. Soru şeklinin Osmanlı ve Özbek Türkçesinde v¦ ekiyle yapıldığını, Kazak Türkçesinde ise *–ba/-be* eklerinin kullanıldığını ifade etmektedir. (s. 81-83)

Görülen geçmiş zaman eki, Osmanlı Türkçesinde klişeleşmiş olarak (È œ) şeklinde yazılmakla birlikte, ünlü uyumu ve sedalı-sedasız uyum boyunca bugünkü gibi kullanılmıştır. (Timurtaş 1983: 57). Türkiye Türkçesinde uyuma bağlı olarak *–dı/-di,-du/-dü, -tı/-ti, -tu/-tü* ; Özbek Türkçesinde yalnız *–di* ; Kazak Türkçesinde ise *–dı/-di,-tı/-ti* ile teşkil edilir. Yazar, Kazak Türkçesinde *–tı/-ti* şeklinin olup olmadığından söz etmemiştir. Ancak, ekin eskiden de sedasız ünsüzlerden sonra *–t*'li şeklinin kullanıldığı görülmektedir. Ahmet Baytursunof'un *Kazakça Elifba* eserinde geçen *ayttı* kelimesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. (Baytursunof 1914: 85).

Görülen geçmiş zaman çekiminde, üç lehçede de iyelik kaynaklı şahıs ekleri kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde çokluk 2. şahıs *-ngiz* şeklinde

kullanıldığı gibi, *-nglär, -ngizlär, -läring* ve *-läringiz* şekillerinde de kullanılabilir. (Håciyev 1973: 165). Olumsuzu Türkiye Türkçesinde *–ma/-me*; Özbek Türkçesinde *–mä* ekiyle yapılır. Kazak Türkçesinde ise;

- Ünlüler ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra *–ma/-me,*
- z, j, m, n, ñ ünsüzlerinden sonra *–ba/-be,*
- sedasız ünsüzlerden sonra *–pa/-pe* yardımıyla teşkil edilir. (Ercilasun 1991: 1058).

Görülen geçmiş zamanın soru şekli, Türkiye Türkçesinde *–mı/-mi, -mu/-mü* ekleriyle yapılırken, Özbek Türkçesinde yalnız *–mi* şekli kullanılır. Kazak Türkçesinde kelimenin son sesine göre *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* ekleriyle teşkil edilir. Soru eklerinin kullanım kuralı, olumsuzluk ekinin kullanımı gibidir.

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
gör-dü-m/iç-ti-m	kör-di-m/iç-di-m	kör-di-m/iş-ti-m
gör-dü-n/iç-ti-n	kör-di-ng/iç-di-ng	kör-di-ñ/iş-ti-ñ
gör-dü/iç-ti	kör-di/iç-di	kör-di/iş-ti
gör-dü-k/iç-ti-k	kör-di-k/iç-di-k	kör-di-k/iş-ti-k
gör-dü-nüz/iç-ti-niz	kör-di-ngiz/iç-di-ngiz	kör-di-ñder/iş-ti-ñder
gör-dü-ler/iç-ti-ler	kör-di-(lär)/iç-di-(lär)	kör-di/iş-ti
	kör-i-ş-di/iç-i-ş-di	

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, Kazak Türkçesinde çokluk 3. şahıs eki kullanılmamaktadır. Çokluk olduğunu belirtmek için *olar* zamiriyle birlikte kullanılır: *Olar jazdı* "Onlar yazdı." gibi. Özbek Türkçesinde çokluk 3. şahıs eksiz kullanıldığı gibi *–lär* ekiyle birlikte de kullanılabilir. Ayrıca, bir fiilden fiil yapma eki olan *–ş-* ile de çokluk 3. şahıs teşkil edilmektedir. Kazak Türkçesinde, çokluk 2. şahsın nezaketi *–sızdar/-sizder*, teklik 2. şahsın nezaketi ise *–sız/-siz* ekleriyle yapılır. Özbek ve Türkiye Türkçelerinde teklik 2. şahsın nezaketi çokluk 2. şahısla ifade edilir.

Özbek ve Kazak Türkçelerinde çoklukla görülen geçmiş zamanın olumsuzu için kullanılan ve Özbek Türkçesinde *olumlu fiil tabanı+gän+iyelik eki+yoḳ*; Kazak Türkçesinde *olumlu fiil tabanı+ġan/gen/ḳan/ken+iyelik eki+joḳ* suretinde oluşturulan Halid Said'in sözünü etmediği bir yapı daha vardır. Bu yapı şahıs zamirleriyle birlikte kullanıldığında zamir ilgi hâli ekini alır: *mäning körgänim yoḳ/meniñ körgenim joḳ* "görmedim" gibi. Kazak Türkçesinde bu yapı

şahıs zamiri+fiil tabanı+ġan/gen/ḳan/ken+joḳ+şahıs eki şeklinde de teşkil edilebilir: *men kör-gen joḳ-pın "görmedim", sen kör-gen joḳ-sıñ, ol kör-gen joḳ, biz kör-gen joḳ-pız, sender kör-gen joḳ-sıñdar, olar kör-gen joḳ* gibi. Bu yapının olumlusu, *yoḳ/ joḳ* yerine *bår/bar* kelimesinin getirilmesiyle yapılır.

Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**	
kör-gän-i-m yoḳ	kör-gen-i-m joḳ	"görmedim"
kör-gän-i-ng yoḳ	kör-gen-i-ñ joḳ	"görmedin"
kör-gän-i yoḳ	kör-gen-i joḳ	"görmedi"
kör-gän-i-miz yoḳ	kör-gen-i-miz joḳ	"görmedik"
kör-gän-i-ngiz yoḳ	kör-gen-deriñ joḳ	"görmediniz"
kör-gän-(lär)i yoḳ	kör-gen-i joḳ	"görmediler"

Bazı Kazak Türkçesi gramerlerinde *Dağdılı Ötken Şak (Alışılagelen-mutad- Geçmiş Zaman)* veya *Awıspalı Ötken Şak (Değişken Geçmiş Zaman)* adı altında bir şekil daha verilmektedir. (Serğaliyev 1991: 68; Iskakov 1991: 325; Bekturov, Serğaliyev 1994: 118). Halid Said'in sıfat-fiil konusunda gelecek zaman sıfat-fiili olarak *–atan/-eten* şeklinde verdiği (s. 97) bu ek, bugün *–atın/-etin,-ytın/-ytin* şekillerinde geniş zamanın veya şimdiki zamanın hikâyesi diyebileceğimiz bir işleviyle de karşımıza çıkmaktadır. Bu şekil, eskiden devamlı olarak veya ara sıra yapılan iş ya da hareketi anlatmak için kullanılmaktadır. (Iskakov 1991: 325). Türkiye Türkçesine yerine göre *–ar idi* veya *–yor idi* şekillerinde aktarılabilir. Olumsuzu, fiilin son sesinin özelliğine göre *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* eklerinden birinin getirilmesiyle oluşturulur. (Olumsuzluk ekinin kullanım kuralı için bk. *Görülen Geçmiş Zaman*). Zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girer. Bu ekin Özbek Türkçesindeki şekli *–ädigän, -ydigän* ekidir. İfadesi yönünden *–atın/-etin*'den farklılık gösterir. (*–ädigän, -ydigän* için bk. Gelecek Zaman).

Kazak Türkçesi	
jaz-atın-mın	"yazardım; yazıyordum"
jaz-atın-sıñ	"yazardın; yazıyordun"

jaz-atın	"yazardı; yazıyordu"
jaz-atın-bız	"yazardık; yazıyorduk"
jaz-atın-sıñdar	"yazardınız; yazıyordunuz"
jaz-atın	"yazarlardı; yazıyorlardı"

b. Duyulan Geçmiş Zaman

Yazar, *Mazî-i Naklî* başlığı altında verdiği bilgilerde, bu zamanı teşkil için Osmanlı ve Özbek Türkçelerinde *–mış/-miş* (ɡ¦) ekinin kullanıldığını söylemektedir. Kazak Türkçesinde bu şeklin kullanılmadığını söyleyen yazar, duyulan geçmiş zaman ifadesi için bu lehçede hangi şeklin kullanıldığı hakkında da bilgi vermemiştir. (s. 83)

Yazarın sözünü ettiği *–mış/-miş* ile yapılan duyulan geçmiş zamana bugünkü Özbek Türkçesi gramer kitaplarında yer verilmemiştir. Çağatay Türkçesinde kullanıldığını gördüğümüz (Eckmann 1988: 130) bu ek, Özbek Türkçesi metinlerinde de nadir olarak karşımıza çıkmakta, en çok teklik üçüncü şahısta kullanılmaktadır. (Öztürk 1997: 126).

Yazar, bugün Özbek Türkçesinde yaygın olarak kullanıldığını gördüğümüz *–b* duyulan geçmiş zaman ekinden söz etmemiş; *-ġanmış* şeklinde bir ekin olduğunu söylemiştir. (s. 84) Ancak, bu yapı duyulan geçmiş zamandan ziyade, duyulan geçmiş zamanın rivayeti olmalıdır. Çünkü, duyulan geçmiş zamanın rivayeti çoklukla *é-* yardımcı fiiline *–kän* ekinin getirilmesiyle teşkil edilmekle birlikte, *–miş* ekinin getirilmesiyle de oluşturulabilmektedir. Ancak, bu kullanım yaygın değildir. *é-* yardımcı fiili bazen de düşmektedir. (Öztürk 1997: 203). Duyulan geçmiş zaman yaygın olarak Özbek Türkçesinde *–b*, Kazak Türkçesinde *–p* ekiyle yapılmaktadır. Ünlülerden sonra fiile doğrudan eklenen ek, ünsüzlerden sonra araya Özbek Türkçesinde *–i* , Kazak Türkçesinde *–ı/-i* yardımcı ünlülerinden birini alarak kullanılır. Bu ekin Kazak Türkçesinde eskiden beri var olduğu, Baytursunof'un eserinde kullanılmasından anlaşılmaktadır. (Baytursunof 1914: 85).

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
gör-müş-üm	kör-i-b-män	kör-i-p-pin
iç-miş-sin	iç-i-b-sän	iş-i-p-siñ
gör-müş	kör-i-b-di	kör-i-p-ti
iç-miş-iz	iç-i-b-miz	iş-i-p-piz
gör-müş-sünüz	kör-i-b-siz	kör-i-p-siñder
iç-miş-ler	iç-i-b-di-(lär)/iç-i-ş-i-b-di	kör-i-p-ti

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere, duyulan geçmiş zaman çekiminde zamir kaynaklı şahıs ekleri kullanılmaktadır. Olumsuzu, fiil kök veya gövdesinden sonra Türkiye Türkçesinde *–ma/-me*, Özbek Türkçesinde yalnızca *–mä*, Kazak Türkçesinde ise *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* eklerinden birisi getirilerek yapılır. (Olumsuzluk ekinin kullanım kuralı için bk. *Görülen Geçmiş Zaman*).

Duyulan geçmiş zamanın soru şeklini oluşturmak için, soru ekini Türkiye Türkçesinde zaman eki ile şahıs eki arasına (3. şahıslarda sonda bulunur.), Özbek ve Kazak Türkçelerinde ise şahıs ekinden sonra, yani en sona getirmek gerekir.

Yukarıdaki *–mış/-miş* ve *–b/-p* ekleri dışında, Özbek ve Kazak Türkçelerinde yerine göre görülen geçmişi, yerine göre duyulan geçmişi ve kimi zaman da duyulan geçmiş zamanın hikâyesini ifade eden bir geçmiş zaman eki daha vardır. Yazar, *Mazî-i Ba'îd* olarak isimlendirdiği bu zamanın uzak geçmişi ifade ettiğini söylemektedir. Metinde verilen örneğe göre, bu zaman *–ġan/(-gen)* ekiyle teşkil edilmekte ve zamir kaynaklı şahıs ekleriyle kullanılmaktadır. (s. 82)

Bugün bu geçmiş zaman, Özbek Türkçesinde *–gän*, Kazak Türkçesinde *–ġan/-gen, -ḳan/-ken* ekleriyle teşkil edilmekte ve zamir kaynaklı şahıs eklerini almaktadır. Yazar, Kazak Türkçesine ait olarak verdiği örnek çekimi şahıs zamirleriyle yapmıştır. (s. 82) *"Özbekçe ile Kazakçaya mahsûs olan mâzî-i ba'îd sîgasını teşkîl etmek için mâzî için isti'mâl olunan ism-i fâ'il sıfatlarınıñ âhirine şahıs zamirleri getirilir. Ancak, biz yerine -miz gelir."* (s. 83) cümlesi de yazarın bu çekimi şahıs zamirleriyle yaptığını göstermektedir. Bu çekim eskiden de zamir kaynaklı şahıs ekleriyle yapılmıştır. Ancak, Baytursunof'ta 2. şahısların nazalsız olarak verilmesi, yazarın böyle bir çekim yapmasına sebep olmuş olabilir. Baytursunof'ta 2. teklik şahıs zamiri "*sén* sš□" (Baytursunof 1914: 81, 83, 85), 2. çokluk şahıs zamiri "*sender* —ˆbMš□" (Baytursunof 1914: 87) şeklinde geçmektedir. Zamir kaynaklı şahıs ekleri ise "*-sın/-sin* s□" (Baytursunof 1914: 83, 84) ve "*-sındar/-sinder* —«bM□ , —ˆbM□" (Baytursunof 1914: 81, 87) şeklinde geçmektedir. Bugün bu ekle teşkil edilen duyulan geçmiş zaman çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**	
kel-gän-män	kel-gen-min	"gelmişim"

kel-gän-sen	kel-gen-siñ	"gelmişsin"
kel-gän	kel-gen	"gelmiş"
kel-gän-miz	kel-gen-biz	"gelmişiz"
kel-gän-siz	kel-gen-siñder	"gelmişsiniz"
kel-gän-lär	kel-gen	"gelmişler"

Bu şeklin olumsuzu, Özbek Türkçesinde *–mä* ekiyle, Kazak Türkçesinde kelimenin son sesine göre *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* eklerinden biriyle yapıldığı gibi (Olumsuzluk ekinin kullanım kuralı için bk. *Görülen Geçmiş Zaman*), Özbek Türkçesinde *emäs*, Kazak Türkçesinde *emes* kelimesiyle de yapılabilir: *kel-mä-gän-män,…; kel-gän emäs män,…* (Özbek)/*kel-me-gen-min,…; kel-gen emes-pin,…* (Kazak).

Özbek Türkçesinde *–gän* ekinden sonra *–dir* eki getirilerek de kullanılabilir. Bu durumda ihtimal ifadesi hasıl olur. *-gän* yerine zaman zaman *-kän* veya *-ḳän* şekilleri de kullanılır. (Coşkun 2000: 139).

Özbek Türkçesi	
äyt-gän-dir-män	"demişimdir"
äyt-gän-dir-sen	"demişsindir"
äyt-gän-dir	"demiştir"
äyt-gän-dir-miz	"demişizdir"
äyt-gän-dir-siz	"demişsinizdir"
äyt-gän-dir-lär	"demişlerdir"

c. Şimdiki Zaman

Yazar, *Hâl Sîgası* başlığı altında verdiği bilgilerde, şimdiki zaman ekinin Osmanlı Türkçesinde *–yor* şeklinde, Özbek ve Kazak Türkçelerinde ise *Muzârî Sîgası* ile aynı olduğunu, yani *–a/-e* ekleriyle teşkil edildiğini söylemiştir. (s. 93). Ayrıca, *Hâl Sîgasının Özbeklere Mahsus Şekli* başlığı altında,

1) *yaziyatmen, yaziyatsen, yaziyatdi, yaziyatmiz, yaziyatsiz, yaziyatdiler*;

2) *yazub turubmen, yazub turubsen, yazub turubdi (yazub tutubti), yazub turubmiz, yazub turubsiz, yazub turubdiler (yazub turubtiler)*;

3) *yazvatmen, yazvatsen, yazvatdi, yazvatmiz, yazvatsiz, yazvatdiler (yazvattiler)*;

4) *yazayapmen, yazayapsen, yazayapti, yazayapmiz, yazayapsiz, yazayaptiler* çekimlerini vermiş; ancak, bu şekillerin ağır olduğunu ve bu sebeple de edebî dile geçebileceğini sanmadığını ifade etmiştir. (s. 94).

Bunların yanı sıra Osmanlı ve Özbek Türkçelerinde *–maḳda* (ˆbI¦) şeklinde kullanılan bir ekin daha olduğunu, Özbek Türkçesinde *–yor* ekinin ifade ettiği anlamı karşıladığını, Osmanlı Türkçesinde ise yapılan işin devam etmekte olduğunu ifade eden bir anlam taşıdığını söylemektedir. Ayrıca, bu ekin Osmanlı Türkçesinde olumsuzunun kullanıldığını, Özbek Türkçesinde ise kullanılmadığını ifade etmektedir. (s. 94).

Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki *–yor*'dur. Ek, ünsüzlerden sonra önüne *–ı/-i, -u/-ü* bağlayıcı ünlülerinden birisini alır. Ünlüyle biten fiillere doğrudan eklenir. Ancak, eklendiği fiilin açık orta hece durumunda kalan *a, e* ünlülerini bünyesinde bulundurduğu *y* sesinin etkisiyle belirgin şekilde darlaştırır: *gel-i-yor, yaz-ı-yor, oku-yor, başlı-yor (< başla-yor), bekli-yor (< bekle-yor)* gibi.

Bugün, Özbek Türkçesinde *–a/-e, -y* ekleriyle esasen gelecek zaman yapılmaktadır. Ancak, yerine göre geniş zamanı ve şimdiki zamanı da ifade edebilmektedir. (Öztürk 1997: 157). Kısacası, dünden bugüne değişen fazla bir şey olmamıştır. Yalnızca, Özbek Türkçesi gramer kitaplarında yukarıdaki ekler gelecek zaman başlığı altında verilmektedir. (Håciyev 1973: 157; Öztürk 1997: 156; Coşkun 2000: 140).

Yazarın Özbek Türkçesi için eserinde verdiği ve edebî dile geçmesini zor gördüğü diğer şekiller de bugün biraz değişikliğe uğramasına rağmen kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde bugün, şimdiki zamanı teşkil etmek için *–yäp, -yåtib, -yåtir, -måkdä* yanı sıra, *yåt-, tur-, yür-, otir-* yardımcı fiillerinden de yararlanılmaktadır. Bunlar içerisinde en yaygın kullanıma sahip olanı *–yäp* şeklidir. Kalıplaşmış bir ek olan *–yäp*, işin başladığını ve şu an da devam ettiğini ifade eder. Bu ifade diğerlerinde yoktur. *–yäp* ekini diğer şekillerden ayıran en önemli özellik budur. (Håciyev 1973: 155). Bazı kaynaklarda, ağızlarda *–yäp* yerine *–vät* ekinin de kullanıldığı söylenmektedir (Håciyev 1973: 147) ki, bu hususta yazarımız da söz etmiştir. Ancak yazarımız, çekimi kök ile *–yäp* arasına *–a* zarf fiil ekini koyarak yapmıştır. Bazı bilim adamları, çekimin bünyesindeki zarf-fiil ekinin bugün genellikle kullanılmadığını söylemektedir. (Wurm 1989: 177). Bu ifadeden bazen de kullanıldığı sonucunu çıkarmaktayız.

-yäp şekline göre daha eski ve *–yäp*'in ilk şekli olan *–yåtib* nispeten az kullanılır. (Håciyev 1973: 156). Bunlarla yapılan şimdiki zamanın olumsuzu, fiil kök veya gövdelerine *–mä* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle teşkil edilir.

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman çekimi *–a/-e, -y* ekleri yardımıyla yapılır. Bu çekim, şimdiki zamanı ifade ettiği gibi, yerine göre geniş zamanı ve gelecek zamanı da ifade edebilir. Olumsuzu *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* ekleriyle yapılır. (Olumsuzluk ekinin kullanım kuralı için bk. *Görülen Geçmiş Zaman).*

Şimdiki zaman çekimi, üç lehçede de zamir kaynaklı şahıs ekleriyle oluşturulur:

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
gör-ü-yor-um	kör-yäp-män	kör-e-min
iç-i-yor-sun	iç-yäp-sän	iş-e-siñ
gör-ü-yor	kör-yäp-ti	kör-e-di
iç-i-yor-uz	iç-yäp-miz	iş-e-miz
gör-ü-yor-sunuz	kör-yäp-siz	kör-e-siñder
iç-i-yor-lar	iç-yäp-ti-(lär)/iç-i-ş-yäp-ti	iş-e-di

Özbek Türkçesinde *yat-* fiiliyle geniş zaman ekinin kalıplaşması sonucunda ortaya çıkmış olan *–yåtir* ekiyle kurulan bir şekil daha vardır. Daha çok gazete yazılarında ve manzum eserlerde görülür. (Håciyev 1973: 156). Bu ekle yapılan şimdiki zaman, işin bir müddet önce başladığını, devam etmekte olduğunu ve bir müddet daha süreceğini anlatır. Konuşma dilinde zaman zaman yakın gelecek için de kullanılır. (Wurm 1989: 177).

Bu şekil *–yåtir* ekine zamir kaynaklı şahıs eklerinin getirilmesiyle oluşturulur. Ünlüyle biten fiillere doğrudan getirilen ek, ünsüzle biten fiillere araya *–ä* zarf-fiil ekini alarak eklenir. Olumsuzu, *-yåtir* ekinden önce olumsuzluk ifade eden *–mä* fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle yapılır.

Özbek Türkçesi		**Özbek Türkçesi**	
kel-ä-yåtir-män	"geliyorum"	işlä-yåtir-män	"çalışıyorum"
kel-ä-yåtir -sän	"geliyorsun"	işlä-yåtir-sän	"çalışıyorsun"
kel-ä-yåtir	"geliyor"	işlä-yåtir	"çalışıyor"
kel-ä-yåtir -miz	"geliyoruz"	işlä-yåtir-miz	"çalışıyoruz"
kel-ä-yåtir -siz	"geliyorsunuz"	işlä-yåtir-siz	"çalışıyorsunuz"
kel-ä-yåtir -lär	"geliyorlar"	işlä-yåtir-lär	"çalışıyorlar"

Türkiye Türkçesinde *–makta/-mekte*, Özbek Türkçesinde *–måḳdä* ekiyle yapılan şimdiki zaman, hareketin bulunulan andan önce başlamış olduğunu, yapılmaya devam ettiğini ve bir süre daha devam edeceğini ifade eder.Yazar,

bugün Kazak Türkçesinde kullanılan, *–makta/-mekte* ile şekil bakımından bir olmasa da anlam yönünden bir olan *–vda/-vde* eki hakkında bir şey söylememiştir. Bazı Kazak Türkçesi kaynaklarında, *-vda/-vde* ekinin ders kitaplarında şimdiki zaman eki sayıldığını, ancak bu ekte zaman ifadesi bulunmadığından bir zaman eki olarak kabul edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir. (Iskakov 1991: 332). Bazı kaynaklarda ise, bu ekin şimdiki zaman eki olduğu söylenmektedir. (Ercilasun, vd. 1991: 1055).

Türkiye Türkçesinde *–makta/-mekte* ile teşkil edilen şimdiki zaman, *-ma/-me* fiilden fiil yapma eki yardımıyla olumsuz yapılmaktadır. Özbek Türkçesinde bu ekle yapılan şimdiki zamanın olumsuzunun olup olmadığı hususunda değişik görüşler vardır. *Wurm*, bu şeklin olumsuzunun olduğunu ve *emäs* kelimesiyle yapıldığını (Wurm 1989: 175), *Håciyev* ise bu şeklin olumsuzunun kullanılmadığını ifade etmektedir. (Håciyev 1973: 156) *Öztürk*, *Wurm*'a dayanarak ekin olumsuzunun *emäs* kelimesiyle yapıldığını belirtmiş (Öztürk 1997: 135); *Coşkun,* herhangi bir kaynak belirtmeksizin ekin olumsuz çekimini *–mä* fiilden fiil yapma ekiyle yapmıştır. Ekle ilgili olarak verdiği tek örnek cümle ekin olumlu kullanıldığına dairdir. (Coşkun 2000: 132). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Halid Said de bu şeklin olumsuzunun olmadığını söylemektedir. Kazak Türkçesinde kullanılan *–vda/-vde* ekinin olumsuzu ise *emes* kelimesiyle yapılmaktadır. Bu şekil, üç şivede de zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girmektedir.

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
yaz-makta-y-ım	yåz-måḳdä-män	jaz-u-vda-mın
yaz-makta-sın	yåz-måḳdä-sän	jaz-u-vda-sıñ
yaz-makta	yåz-måḳdä	jaz-u-vda
yaz-makta-y-ız	yåz-måḳdä-miz	jaz-u-vda-mız
yaz-makta-sınız	yåz-måḳdä-siz	jaz-u-vda-sıñdar
yaz-makta-lar	yåz-måḳdä-(lär)/	jaz-u-vda
	yåz-i-ş-måḳdä	

Yukarıdaki şekiller dışında, şimdiki zaman teşkili için Özbek ve Kazak Türkçelerinde yardımcı fiillerden de yararlanılır. Bu şekil, Özbek Türkçesinde hem esas fiile hem de yardımcı fiile *–b* zarf-fiil ekinin, Kazak Türkçesinde ise yalnızca esas fiile *–p* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulur. Kazak

Türkçesinde *jatır* yardımcı fiiliyle oluşturulan şekil, esas fiile *–a/-e, y* zarf-fiil eki getirilerek de kullanılır. Özbek Türkçesinde *yät-, tur-, yür-, otir-*; Kazak Türkçesinde *jat-* (Geniş zaman ekini alarak kullanılır: *jatır*), *tur-, jür-, otır-* şekillerinde kullanılan bu yardımcı fiiller, (Bu şekiller geniş zaman ekinin düşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. *Tur-, jür-, ve otır-* fiillerinin *–r* sesiyle bitmesi, peşinden gelen *-^{o}r* geniş zaman ekinin düşmesine sebep olmuştur.) Özbek Türkçesinde *–b* zarf-fiil ekini alarak, Kazak Türkçesinde ek almaksızın tek başlarına da şimdiki zamanı ifade edebilirler. Bu durum, yukarıdaki dört yardımcı fiile has bir özelliktir. Özbek Türkçesinde, bu kullanılış bazen duyulan geçmiş zamanı da ifade edebilir. Hangi zamanın kast edildiği metinden anlaşılır. (Håciyev 1973: 156).

Bu şekillerde zamir kaynaklı şahıs ekleri kullanılır. Olumsuzlukları, esas fiile Özbek Türkçesinde *–mäy*, Kazak Türkçesinde *–may/-mey, -bay/-bey, -pay/-pey* olumsuz zarf-fiil ekinin getirilmesiyle yapılır. Ekin Kazak Türkçesindeki kullanımı olumsuz fiilden fiil yapma ekinin kullanımı gibidir. (bk. *Görülen Geçmiş Zaman*).

Aşağıda bu yardımcı fiillerden *yät-* (Özbek)/*jat- (jatır)* ile oluşturulan şimdiki zaman çekimini veriyoruz. Diğer yardımcı fiillerle yapılan şimdiki zaman da aynı şekilde yapıldığı için onların çekimi de aşağıdaki şekle bakılarak anlaşılabilir Ancak, *jat-* yardımcı fiilinin geniş zaman ekiyle kullanıldığını, diğer yardımcı fiillerde ise geniş zaman ekinin düşmüş olduğunu unutmamak gerekir:

Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**	
kör-i-b yät-i-b-män	kör-i-p jat-ı-r-mın	"görüyorum"
kör-i-b yät-i-b-sän	kör-i-p jat-ı-r-sıñ	"görüyorsun"
kör-i-b yät-i-b-di	kör-i-p jat-ı-r	"görüyor"
kör-i-b yät-i-b-miz	kör-i-p jat-ı-r-mız	"görüyoruz"
kör-i-b yät-i-b-siz	kör-i-p jat-ı-r-sıñdar	"görüyorsunuz"
kör-i-b yät-i-b-di-(lär)	kör-i-p jat-ı-r	"görüyorlar"

Özbek Türkçesinde *yät-, tur-, yür-, otir-*; Kazak Türkçesinde *jat-* (Geniş zaman ekini alarak kullanılır: *jatır*), *tur-, jür-, otır-* yardımcı fiilleriyle teşkil edilen şimdiki zaman çekimi şöyle yapılır:[6] Bu çekimde de *jat-* dışındaki fiillerde geniş zaman ekinin düştüğü görülür.

---

[6] Yalnızca bir yardımcı fiille çekim yapılmıştır. Diğer yardımcı fiiller de aynı şekilde çekimlenirler.

Özbek Türkçesi	Kazak Türkçesi	Türkiye Türkçesi
otir-i-b-män	otır-mın	"oturuyorum"
otir-i-b-sän	otır-sıñ	"oturuyorsun"
otir-i-b-di	otır	"oturuyor"
otir-i-b-miz	otır-mız	"oturuyoruz"
otir-i-b-siz	otır-sıñdar	"oturuyorsunuz"
otir-i-b-di-(lär)	otır	"oturuyorlar"

Kazak Türkçesinde gelecekte yapılmak istenen iş hakkındaki düşünceyi o anda yapılıyormuşçasına gösteren iki şekil daha vardır. (Iskakov 1991: 332). Bu şekiller yapı bakımından şimdiki zaman olmakla birlikte, işlevi yönünden gelecek zamandırlar. Türkiye Türkçesinde kullanılan "Yarın okula gidiyorum.", "Gelecek ay İstanbul'a gidiyorum." cümlelerinde olduğu gibi. Bu şekillerin kuruluş formülleri şöyledir:

1) *fiil+(ġalı/-geli, -ḳalı/-keli)+jatır/jür/otır/tur+şahıs eki.*

2) *fiil+(-(a)yın dep/-(e)yin dep)+jatır/jür/otır/tur+şahıs eki.*

Jatır ile yapılan şekil, diğerlerinden farklı olarak hareketin hızlı bir şekilde yapılmak istendiğini veya hareketi yapmak için hızlı bir hazırlık içerisinde bulunulduğunu ifade eder. (Iskakov 1991: 271).

Bazı kaynaklarda *–ġalı/-geli* ekiyle yapılan şekil, yakın gelecek zaman olarak verilmiştir. (Ercilasun, vd. 1991: 1056). Hareketin içinde bulunulan zamanda yapılıyor olmadığı, henüz başlama veya bitme aşamasında olduğu göz önünde bulundurulursa, ekin yakın gelecek için kullanılması da tabiîdir. Ancak, bazı kaynaklarda (Iskakov 1991: 331) *Belirsiz Şimdiki Zaman* olarak verilen bu şekil, bizi de aynı doğrultuda hareket etmeye sevk etti.

Bu şekiller de zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girerler.

fiil+(ġalı/-geli, -ḳalı/-keli)+jatır/jür/otır/tur+şahıs eki ile kurulan şeklin çekimi aşağıdaki gibidir:

Kazak Türkçesi	
jaz-ġalı otır-mın	"yazıyorum (yazacağım)"
jaz-ġalı otır-sıñ	"yazıyorsun (yazacaksın)"
jaz-ġalı otır	"yazıyor (yazacak)"
jaz-ġalı otır-mız	"yazıyoruz (yazacağız)"
jaz-ġalı otır-sıñdar	"yazıyorsunuz (yazacaksınız)"

jaz-ġalı otır	"yazıyorlar (yazacaklar)"

fiil+(-(a)yın dep/-(e)yin dep)+jatır/jür/otır/tur+şahıs eki ile kurulan şekil ise şu şekilde çekimlenir:

Kazak Türkçesi	
bar-ayın dep tur-mın	"gidiyorum (gideceğim)"
bar-ayın dep tur-sıñ	"gidiyorsun (gideceksin)"
bar-ayın dep tur	"gidiyor (gidecek)"
bar-ayın dep tur-mız	"gidiyoruz (gideceğiz)"
bar-ayın dep tur-sıñdar	"gidiyorsunuz (gideceksiniz)"
bar-ayın dep tur	"gidiyorlar (gidecekler)"

ç. Geniş Zaman

Yazar, *Muzârî Sîgası* başlığı altında verdiği geniş zamanı, "Bir işin yakın gelecekte yapılacağını veya olacağını anlatan zaman" olarak tarif etmektedir. Burada verilen bilgilere göre, geniş zaman Osmanlı Türkçesinde *–ar/-er, -r* ; Özbek ve Kazak Türkçelerinde *–a/-e, -y* ekleriyle yapılır. Olumsuzunun teşkili için Osmanlı Türkçesinde *–maz/-mez,* Özbek Türkçesinde *–mi* (Bazı ağızlarda *–may/-mey*), Kazak Türkçesinde ise *–may/-mey, -bay/-bey, -pay/-pey* ekleri kullanılır. (s. 88).

Bugün Türkiye Türkçesinde *–ar/-er, -r* ekleriyle teşkil edilen geniş zaman, Özbek Türkçesinde *–är, -r* ; Kazak Türkçesinde ise *–ar/-er, -r* ekleri yardımıyla oluşturulur. Yazarın Özbek ve Kazak Türkçeleri için verdiği şekiller, bugün gelecek zaman çekiminde kullanılmaktadır. Ek, Kazak Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak da görev yapmaktadır. Bu ekler, Özbek ve Kazak Türkçelerinde yerine göre geniş zamanı da ifade etmektedirler. Nitekim, Türkiye Türkçesinde "Kuş uçar." cümlesinin Özbek Türkçesinde "Kuş uçädi.", Kazak Türkçesinde "Kus uşadı." şeklinde ifade edilmesi bunu göstermektedir.

Türkiye Türkçesindeki *-ar/-er, -r* ekiyle Özbek ve Kazak Türkçelerinde kullanılan bu ekler arasında karşıladığı zaman dilimi bakımından farklılık vardır. Türkiye Türkçesinde geçmiş, bugün ve gelecek kavramlarını bünyesinde barındıran bu ekler, Özbek ve Kazak Türkçelerinde belirsiz bir geleceği ifade eder. Bundan dolayı yazar, bu ekleri Özbek ve Kazak Türkçeleri için gelecek zaman konusunda vermiştir.

Geniş zamanın bugün Türkiye Türkçesinde *–ar/-er, -r* ekleriyle teşkil edildiğini yukarıda söylemiştik. Ünlüyle biten fiillere daima *–r* gelirken, ünsüzle biten bazı fiillere *–ar/-er* ; bazılarına ise *ı, i, u, ü* yardımcı ünlüleri

vasıtasıyla *–r* eki gelir. Özbek Türkçesinde geniş zaman, ünlüyle biten fiillere *–r,* ünsüzle biten fiillere *–är* eki getirilmek suretiyle teşkil edilir. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak, Kazak Türkçesinde ünsüzlerden sonra daima *–ar/-er* gelir. Bağlayıcı ünlüler yardımıyla *–r* ekinin kullanıldığı görülmez.

Olumsuzu, Türkiye Türkçesinde *–maz/-mez* (Teklik ve çokluk birinci şahıslarda *–ma/-me* şeklinde kullanılır.); Özbek Türkçesinde *–mäs* ; Kazak Türkçesinde ise, fiilin son sesine göre *–mas/-mes, -bas/-bes, -pas/-pes* şekillerinden birisi getirilerek yapılır. Kazak Türkçesindeki kullanım kuralı olumsuz fiilden fiil yapma ekinin kullanılışı gibidir. (Olumsuz fiilden fiil yapma ekinin kullanım kuralı için bk. *Görülen Geçmiş Zaman*).

Çekimi üç lehçede de zamir kaynaklı şahıs ekleriyle yapılır. Olumlu çekimi şöyledir:

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
gör-ü-r-üm	kör-är-män	kör-er-min
gör-ü-r-sün	kör-är-sän	kör-er-siñ
gör-ü-r	kör-är	kör-er
gör-ü-r-üz	kör-är-miz	kör-er-miz
gör-ü-r-sünüz	kör-är-siz	kör-er-siñder
gör-ü-r-ler	kör-är-(lär)/kör-i-ş-är	kör-er

Geniş zamanın soru şekli, Türkiye Türkçesinde zaman eki ile şahıs eki arasına *–mı/-mi, -mu/-mü* ; Özbek Türkçesinde şahıs ekinden sonra *–mi* ; Kazak Türkçesinde yine şahıs ekinden sonra *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* soru eklerinden birini getirmek suretiyle teşkil edilir. Kazak Türkçesinde soru ekinin kullanım kuralı olumsuz fiilden fiil yapma eki *–ma/-me*'nin kullanımı gibidir. (Olumsuz fiilden fiil yapma eki *–ma/-me*'nin kullanımı için bk. *Görülen Geçmiş Zaman*).

d. Gelecek Zaman

Yazar, gelecek zamanı *İstikbâl Sîgası* başlığı altında vermiştir. Bu zamanın Osmanlı Türkçesinde *–acak/-ecek* ; Özbek ve Kazak Türkçelerinde ise *–ar/-er, -r* ekleriyle teşkil edildiğini, bundan başka Özbek ve Kazak Türkçelerinde *–ġay/-gey* ekiyle kurulan bir şeklin daha olduğunu ve bu şeklin Özbek Türkçesinde rica ve temenni, Kazak Türkçesinde ise kesin karar ifade ettiğini söylemektedir. Ayrıca, Özbek Türkçesinde son zamanlarda *–acak/-ecek* ekinin de kullanılmaya başlandığını ve bunun Osmanlı matbuatından geçtiğini belirtmektedir. Yazar, az kullanılmakla birlikte, Özbek Türkçesinde *–ġu/-gü* ekiyle de gelecek zaman teşkil edildiğini ifade etmektedir. (s. 90). Bunların yanı

sıra, Özbek ve Kazak Türkçelerinde *–ġay/-gey* ekleriyle de bu zamanın teşkil edildiğini, bu eklerle kurulan gelecek zamanın Özbek Türkçesinde rica ve temenni, Kazak Türkçesinde kesinlik ifade ettiğini söyler. (s. 91)

Bugün, Türkiye Türkçesinde gelecek zaman teşkilinde *–acak/-ecek* eki kullanılmaktadır. Ek, ünsüzle biten fiillere doğrudan, ünlüyle biten fiillere *y* yardımcı ünsüzünü alarak eklenir. Teklik ve çokluk birinci şahıslarda, ekten sonra ünlüyle başlayan şahıs eki (*-ım/-im, -ız/-iz*) geldiği için, ekin sonundaki *–k* sesi yumuşayarak *–ğ* sesine döner. Olumsuzu *–ma/-me* fiilden fiil yapma, soru şekli ise *–mı/-mi* soru ekiyle yapılır.

Özbek Türkçesinde gelecek zaman için esas itibarıyla *–ä* ve *–y* ekleri kullanılır. Ünsüzle biten fiillere *–ä*, ünlüyle biten fiillere *–y* eki getirilir. Olumsuzu *–mä* fiilden fiil yapma, soru şekli *–mi* soru eki yardımıyla teşkil edilir. Bu lehçede de zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girer. Yerine göre şimdiki zamanı ve geniş zamanı da ifade edebilir.

Kazak Türkçesinde esas gelecek zaman eki *–a/-e, -y*'dir. Ünlüyle biten fiillere *–y*, ünsüzle bitenlere *–a* veya *–e* şeklinde gelen ek, Özbek Türkçesinde olduğu gibi yerine göre şimdiki zamanı, yerine göre geniş zamanı ifade eder. Fiilin son sesine göre *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* eklerinden biriyle olumsuzluğu yapılır. Soru şekli *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* soru ekleri yardımıyla oluşturulur. Kazak Türkçesinde de zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girer. Olumlu çekimi şu şekildedir:

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
yaz-acağ-ım	yåz-ä-män	jaz-a-mın
yaz-acak-sın	yåz-ä-sän	jaz-a-sıñ
yaz-acak	yåz-ä-di	jaz-a-dı
yaz-acağ-ız	yåz-ä-miz	jaz-a-mız
yaz-acak-sınız	yåz-ä-siz	jaz-a-sıñdar
yaz-acak-lar	yåz-ä-di (lär)	jaz-a-dı

Özbek ve Kazak Türkçelerinde, iş veya hareketin gelecekte bir niyet ve maksat doğrultusunda yapılmak istendiğini ifade eden bir şekil daha vardır. Yazarın sözünü etmediği bu şekil, Özbek Türkçesinde *–måḳçi*, Kazak Türkçesinde *–maḳ/-mek, -baḳ/-bek, -paḳ/-pek* veya *–maḳşı/-mekşi, -baḳşı/-bekşi, -paḳşı/-pekşi* ekleriyle oluşturulur. Ekin Kazak Türkçesindeki kullanım

kuralı olumsuz fiilden fiil yapma eki *–ma/-me* gibidir. (Olumsuz *–ma/-me* fiilden fiil yapma ekinin kullanımı için bk. *Görülen Geçmiş Zaman*).

Bazı kaynaklar, ekin Özbek Türkçesinde bir çeşit gelecek zaman ifadesi için kullanıldığını (Ercilasun, vd. 1991: 1082; Wurm 1989: 176; Öztürk 1997: 157; Coşkun 2000: 143) söylemekle birlikte, bazıları ekin bir zaman ifadesinden ziyade maksat ifadesi taşıdığını, bu sebeple de gelecek zaman eki olarak kabul etmenin doğru olmayacağı (Özbek Tili Grammatikası 1975: 474; Håciyev 1973: 125, 130) görüşünü savunmaktadır. Olumsuzu Özbek Türkçesinde *emäs*, Kazak Türkçesinde *emes* kelimesiyle yapılır. Bazı kaynaklar Özbek Türkçesinde nadir de olsa *–mä* fiilden fiil yapma ekiyle de olumsuzluğunun teşkil edildiğini söylemektedir. (Wurm 1989: 176). Soru şekli, şahıs ekinden sonra Özbek Türkçesinde *–mi,* Kazak Türkçesinde *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* soru eklerinin getirilmesiyle oluşturulur. Zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girer. Olumlu çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**	
kör-måḳçi-män	kör-mekşi-min	"görmek istiyorum"
kör-måḳçi-sän	kör-mekşi-siñ	"görmek istiyorsun"
kör-måḳçi	kör-mekşi	"görmek istiyor"
kör-måḳçi-miz	kör-mekşi-miz	"görmek istiyoruz"
kör-måḳçi-siz	kör-mekşi-siñder	"görmek istiyorsunuz"
kör-måḳçi-lär	kör-mekşi	"görmek istiyorlar"

Bu şeklin Kazak Türkçesinde *–maḳ/-mek, -baḳ/-bek, -paḳ/-pek* ekleri ile de kullanılabildiğini söylemiştik. Bu ekle yapılan çekim ise şu şekildedir.

kör-mek-pin	jaz-baḳ-pın	iş-pek-pin
kör-mek-siñ	jaz-baḳ-sıñ	iş-pek-siñ
kör-mek	jaz-baḳ	iş-pek
kör-mek-piz	jaz-baḳ-pız	iş-pek-piz
kör-mek-siñder	jaz-baḳ-sıñdar	iş-pek-siñder
kör-mek	jaz-baḳ	iş-pek

Özbek Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde kullanılan gelecek zaman ekinin *–äcäk* şeklinde kullanıldığını görüyoruz. Bu ekin, bazı kaynaklarda Türkmenceleşmiş ağızlarda kullanıldığı söylenirken (Wurm 1989: 176), bazı kaynaklarda ise bugünkü Özbek edebî dilinin oluşturulmasında esas alınan ağızlarda kullanılmamasına rağmen 1929'da yapılan imlâ konferansında *"Her ağızdan nasıl olursa olsun şekil alınması gereklidir."* şeklinde yanlış bir anlayışla bir zaman şekli olarak kanunlaştırıldığı, bazı dergi ve gazete yazılarında bugün de karşılaşılmakla birlikte, ekin Özbek edebî diline has bir ek olduğunu söyleyebilmek için yeterli dayanağın olmadığı ifade edilmektedir. (Håciyev 1973: 130).

Ek, ünsüzle biten fiillere doğrudan, ünlü ile biten fiillere *–y* yardımcı ünsüzünü alarak eklenir. Olumsuzu *–mä* eki yardımıyla yapılır. Zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girer. Soru şekli *–mi* soru eki yardımıyla teşkil edilir.

olumlu		**olumsuz**	**soru**
kör-äcäk-män	"göreceğim"	iç-mä-y-äcäk-män	kör-äcäk-män-mi?
kör-äcäk-sän	"göreceksin"	iç-mä-y-äcäk-sän	kör-äcäk-sän-mi?
kör-äcäk-(dir)	"görecek"	iç-mä-y-äcäk	kör-äcäk-mi?
kör-äcäk-miz	"göreceğiz"	iç-mä-y-äcäk-miz	kör-äcäk-miz-mi?
kör-äcäk-siz	"göreceksiniz"	iç-mä-y-äcäk-siz	kör-äcäk-siz-mi?
kör-äcäk-(lär)	"görecekler"	iç-mä-y-äcäk-(lär)	kör-äcäk-(lär)-mi?

Çağatay Türkçesinde kesin gelecek zaman ifadesi için *–ġu/-gü* sıfat-fiil ekine iyelik eklerini getirmek suretiyle kullanılan şeklin, bugünkü Özbek Türkçesinde de bulunduğu ifade edilmektedir. (Wurm 1989: 176; Öztürk 1997: 164; Coşkun 2000: 144). Bu şekilden yazar da söz eder ve az kullanıldığını belirtir.

Yazarın eserinde verdiği çekim örnekleri şöyledir:

yaz-ġu-m-dur	"yazacağım"	kel-gü-m-dür	"geleceğim"
yaz-ġu-ng-dur[7]	"yazacaksın"	kel-gü-ng-dür[8]	"geleceksin"

[7] Metinde *yazġuñdur* şeklinde verilmiştir.
[8] Metinde *kelgüñdür* şeklindedir.

yaz-ġu-sı-dur	"yazacak"	kel-gü-si-dür	"gelecek"
yaz-ġu-mız-dur	"yazacağız"	kel-gü-miz-dür	"geleceğiz"
yaz-ġu-nguz-dur	"yazacaksınız"	kel-gü-ngüz-dür	"geleceksiniz"
yaz-ġu-sı-lar-dur	"yazacaklar"	kel-gü-si-ler-dür	"gelecekler"
yaz-ġu-sı-dur-lar		kel-gü-si-dür-ler	

Yazarın olumsuzundan söz etmediği bu şeklin Çağatay Türkçesinde iki yolla olumsuzu yapılmaktaydı: (Eckmann 1988: 135).

1) *olumsuz fiil tabanı+(-ġu/-gü)+iyelik eki+(-dur/-dür)*

al-ma-ġu-m-dur	"almayacağım"	kel-me-gü-m-dür	"gelmeyeceğim"
al-ma-ġu-ng-dur	"almayacaksın"	kel-me-gü-ng-dür	"gelmeyeceksin"
al-ma-ġu-sı-dur	"almayacak"	kel-me-gü-si-dür	"gelmeyecek"
al-ma-ġu-mız-dur	"almayacağız"	kel-me-gü-miz-dür	"gelmeyeceğiz"
al-ma-ġu-nguz-dur	"almayacaksınız"	kel-me-gü-ngüz-dür	"gelmeyeceksiniz"
al-ma-ġu-sı-lar-dur	"almayacaklar"	kel-me-gü-si-ler-dür	"gelmeyecekler"
al-ma-ġu-sı-dur-lar		kel-me-gü-si-dür-ler	

2) *olumlu fiil tabanı+(-ġu/-gü)+iyelik eki+yok+(-tur)*

al-ġu-m yok-(tur)	"almayacağım"	kel-gü-m yok-(tur)	"gelmeyeceğim"
al-ġu-ng yok-(tur)	"almayacaksın"	kel-gü-ng yok-(tur)	"gelmeyeceksin"
al-ġu-sı yok-(tur)	"almayacak"	kel-gü-si yok-(tur)	"gelmeyecek"
al-ġu-mız yok-(tur)	"almayacağız"	kel-gü-miz yok-(tur)	"gelmeyeceğiz"
al-ġu-nguz yok-(tur)	"almayacaksınız"	kel-gü-ngüz yok-(tur)	"gelmeyeceksiniz
al-ġu-ları yok-(tur)	"almayacaklar"	kel-gü-leri- yok-(tur)	"gelmeyecekler"

Özbek Türkçesinde esas itibarıyla *tur-* yardımcı fiili ile *–ġan/-gen* duyulan geçmiş zaman ekinin birleşmesinden meydana gelmiş bir şekil daha vardır. Zaman içerisinde birtakım değişikliklere uğrayarak bugün *–ädigän, -ydigän* şekline girmiş olan ekin bir zaman eki mi, yoksa bir sıfat-fiil eki mi olduğu hususunda çeşitli görüş ayrılıkları vardır. Bazı Özbek Türkçesi gramerlerinde sıfat-fiil bölümünde verilmiş, eklendiği fiilin yüklem vazifesinde gelmesi durumunda, gelecek zaman veya maksat ve gereklilik ifadesi taşıyabileceği söylenmiştir. (Özbek Tili Grammatikası 1975: 513; Håciyev 1973: 174; Wurm 1989: 177). Bazı kaynaklarda ise, fiil çekim eklerinin bir çoğunun aynı zamanda sıfat-fiil eki olduğu göz önüne alınırsa, bu şekli kullanılışına göre fiil çekim eki ve sıfat-fiil eki diye iki ayrı şekilde değerlendirmenin yerinde olacağı görüşü savunulmaktadır. (Öztürk 1997: 168).

Bu görüşe göre ek, gelecek zamanda olacak hareketin gerekliliğini, o hareketin yapılmasına duyulan isteği bildirmektedir. (Öztürk 1997: 169).

Ek, ünsüzle biten fiillere *–ädigän*, ünlüyle biten fiillere ise *–ydigän* şeklinde gelir. Olumsuzu *–mä* fiilden fiil yapma eki yardımıyla yapılır. *Wurm*, şeklin *emäs* kelimesi ile olumsuz yapıldığını kaydetmektedir. (Wurm 1989: 177). Yazarımız eki, *-adurġan/-edurgen* şekillerinde sıfat fiil olarak vermiş; zaman eki olarak kullanılışından söz etmemiştir. (s. 97). Bu şekil Kazak Türkçesinde *–atın/-etin, -ytın/-ytin* ekleriyle karşılanır. İfadesi yönünden Özbek Türkçesinden ayrılmaktadır. (*-atın/-etin,...* için bk. *Görülen Geçmiş Zaman*).

Olumlu ve olumsuz şekilleri aşağıdaki gibidir:

olumlu		**olumsuz**	
iç-ädigän-män	"içmeliyim; içeceğim"	iç-mä-ydigän-män	"içmeyeceğim"
iç-ädigän-sän	"içmelisin; içeceksin"	iç-mä-ydigän-sän	"içmeyeceksin"
iç-ädigän	"içmeli; içecek"	iç-mä-ydigän	"içmeyecek"
iç-ädigän-miz	"içmeliyiz; içeceğiz"	iç-mä-ydigän-miz	"içmeyeceğiz"
iç-ädigän-siz	"içmelisiniz; içeceksiniz"	iç-mä-ydigän-siz	"içmeyeceksiniz"
iç-ädigän-(lär)	"içmeliler; içecekler"	iç-mä-ydigän-(lär)	"içmeyecekler"

Bu şekil, bugünkü Özbek Türkçesinde çok az kullanılan eski bir şekildir. (Wurm 1989: 176). Çağatay Türkçesinde yerine göre istek veya gelecek zaman ifade eden ek, eserin yazıldığı tarihlerde de kullanımını sürdürüyor olmalıdır. *A. Håciyev*, bazı kaynakların eki gelecek zaman eki olarak kabul ettiklerini, ancak bugünkü Özbek edebî diline has bir ek olduğunu kabul etmenin mümkün olamayacağını belirtmektedir. (Håciyev 1973: 128, 131).

Bu ek, Kazak Türkçesi için de arkaik bir şekil arz eder. Bugünkü Kazak Türkçesinde fazla kullanılmayan ek, gelecek zaman değil, istek ifade etmektedir. (Ercilasun, vd. 1991: 1057; Bekturov, Serğaliyev 1994: 51). Ancak, istek ifadesi için kullanımı da çok fazla değildir. İstek ifadesi için daha çok *fiil+(-ġı/-gi, -ḳı/-ki)+iyelik eki+(kel-)+kip eki* şekli kullanılmaktadır. Bu ekten *İstek Kipi* başlığında ayrıntılı bilgi verilecektir.

B. Tasarlama Kipleri

Bu kiplerde zaman ifadesi yoktur. İşin veya hareketin tasarlandığını ifade ederler. Tasarlama işi *şart, istek, gereklilik* ve *emir* olmak üzere dört şekilde ortaya çıkar.

a. Şart Kipi

Yazar, şart kipinin birleşik çekimlerini verdiği hâlde, basit çekimini vermemiştir. Ancak, bugünkü Özbek Türkçesi ve Kazak Türkçesinde geniş zamanın şartı, basit şart çekimiyle karşılandığı için (Ercilasun, vd. 1991: 1082; Iskakov 1991: 322), bu birleşik çekim basit şart çekimi için bize ipucu vermektedir. Türkiye Türkçesinde esas itibarıyla şart çekiminin basit şekli bir tür istek ifade eder. Şart ifadesi için genellikle geniş zamanın şartı kullanılır.

Yazar, geniş zamanın şartını Özbek ve Kazak Türkçeleri için basit şart çekimiyle vermiştir. (s. 107). Bugün, bu lehçelerde basit şart çekimi geniş zamanın şartını da ifade eder. Duyulan geçmiş zamanın şartını Özbek Türkçesinde *kör-gen bol-se-m* (Âë□¼u□ ÊëÖ—u½) şeklinde hep *–se* (ë□); Kazak Türkçesinde *kör-gen bol-sa-m* (ÂU□¼u□ ÊëÖ—u½), *kör-gen bol-señder* (— ˆbJ□¼u□ Ê ëÖ—u½) şekillerinde hem *–sa* (U□) hem de *–se* (ë□) ile vermiştir. (s. 107). Şimdiki zamanın şart çekimi Özbek Türkçesinde yine hep *–se* (ë□) ekiyle, Kazak Türkçesinde *kélip cat-kan bol-sa-ḳ* (,U□¼u□ ÊUIÔU2 Vš*š½) dışında *–se* (ë□) ile yapılmıştır. (s. 108). Yazarın, burada kalıplaşmış yazımları mı, yoksa ses bilgisine dayalı yazımları mı verdiğini kestirmek bir hayli zordur. Çünkü, ses bilgisine dayalı yazımlar olsaydı, Kazak Türkçesinde çokluk 2. şahıs ekini *–señder* şeklinde değil, *-sañdar* şeklinde vermesi beklenirdi. Ancak, kalıplaşmış yazımlar olmadığı da Baytursunof'un eserindeki yazımlar incelendiğinde görülmektedir. Baytursunof'ta ince ünlülü fiillerden sonra ekin (ë□), kalın ünlülü fiillerden sonra (U□) şeklinde verildiğini görmekteyiz. Burada Baytursunof'un eserinde geçen bazı örnekleri vermek istiyoruz: *cé-se-ñ* (!ë□š2) (Baytursunof 1914: 87), *bér-se-ñ* (!ë□dš□) (Baytursunof 1914: 87), *sat-sa-ñ* (!U□ÔU□) (Baytursunof 1914: 87), *al-sa-m* (ÂU□¼¬) (Baytursunof 1914: 91) gibi.

Bu bilgiler ışığında, Özbek Türkçesinde ekin bugünkü *–sä* şeklinde kullanılışı, eskiden beri süregelen bir ses bilgisi özelliğidir, denilebilir. Kazak Türkçesinde eskiden beri *–sa/-se* şeklinde kullanılan ek, bugün de aynı kullanımını sürdürmektedir. Yazarın metinde kalın ünlülü fiillerden sonra eki ince sıralı ünlü (ë□) ile getirmesi, baskı hatası veya dikkatsizlikten kaynaklanmış olmalıdır. Osmanlı Türkçesinde kalıplaşmış olarak (ë□) şeklinde yazılan ek, kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak *–sa/-se* şeklinde kullanılmıştır. (Timurtaş 1983: 59) Türkiye Türkçesinde de bu şekliyle kullanımını sürdürmektedir. (Ergin 1988: 292). Olumsuzu, Türkiye Türkçesinde *–ma/-me,* Özbek Türkçesinde *–mä*, Kazak Türkçesinde ise eklendiği fiilin son sesine göre *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* eklerinden birisinin getirilmesiyle teşkil edilir. Üç

lehçede de iyelik kaynaklı şahıs ekleriyle çekimlenir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Özbek ve Kazak Türkçelerinde geniş zamanın şartı da basit şart çekimiyle karşılanır. Olumlu çekimi şöyledir:

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
al-sa-m	ål-sä-m	al-sa-m
al-sa-n	ål-sä-ng	al-sa-ñ
al-sa	ål-sä	al-sa
al-sa-k	ål-sä-k	al-sa-ḳ
al-sa-nız	ål-sä-ngiz	al-sa-ñdar
al-sa-lar	ål-sä-lär/ål-i-ş-sä	al-sa

Özbek Türkçesinde, çokluk ikinci şahıslarda *–ngiz* yerine, *–nglär, -läring, -läringiz, -ngizlär* ekleri de kullanılabilir. (Öztürk 1997: 170).

Şart ekinden sonra, Özbek Türkçesinde *–çi*, Kazak Türkçesinde *–şı/-şi* kuvvetlendirme edatları gelebilir. Bu durumda, birinci şahıslarda istek (Özbek), pişmanlık (Kazak); ikinci şahıslarda rica; üçüncü şahıslarda istek ve temenni ifadesi ortaya çıkar. (Iskakov 1991: 320; Özbek Tili Grammatikası 1975: 576).

Şart ekinin sonuna gelen bu edattan yazarımız da söz etmiştir. Edatın iki lehçede de *–çı/-çi* şeklinde olduğunu, Özbek Türkçesinde teşvik ve terğîb (isteklendirme), Kazak Türkçesinde pişmanlık ifade ettiğini söylemiştir. (s. 109)

Özbek Türkçesi		**Kazak Türkçesi**	
iç-sä-m-çi	"içeyim"	iç-se-m-şi	"keşke içseydim"
iç-sä-ng-çi	"içsene!"	iç-se-ñ-şi	"içsene, lütfen iç!"
iç-sä-çi	"içse ya"	iç-se-şi	"içse ya!"
iç-sä-k-çi	"içelim"	iç-se-k-şi	"keşke içseydik!"
iç-sä-ngiz-çi	"içsenize"	iç-se-ñder-şi	"içsenize, lütfen için!"
iç-sä-lär-çi	"içseler ya"	iç-se-şi	"içseler ya!"

Kazak Türkçesinde şart ekinden sonra *–ġoy, -ḳoy* edatı gelirse, arzu ve rica ifade eder. (Ercilasun 1991: 1057).

alsam ġoy "alayım", *alsañ ġoy* "al!", *alsa ġoy* "alsın!", *alsaḳ ḳoy* "alalım", *alsañdar ġoy* "alınız", (*olar*) *alsa ġoy* "alsınlar!" gibi.

Şart ekinden sonra *ekän* (Özbek)/*eken* (Kazak) kelimesi gelirse istek ifade eder. (Iskakov 1991: 320; Özbek Tili Grammatikası 1975: 435; Wurm 1989: 174).

Özbek Türkçesi	**Kazak Türkçesi**	
ål-sä-m ekän	al-sa-m eken	"keşke alsam"
ål-sä-ng ekän	al-sa-ñ eken	"keşke alsan"
ål-sä ekän	al-sa eken	"keşke alsa"
ål-sä-k ekän	al-sa-ḳ eken	"keşke alsak"
ål-sä-ngiz ekän	al-sa-ñdar eken	"keşke alsanız"
ål-sä-(lär) ekän	al-sa eken	"keşke alsalar"

Şart ekinden sonra *gerek* (Türkiye)/*keräk* (Özbek)/*kerek* (Kazak) kelimesi gelirse tahmin ifade eden gereklilik çekimini oluşturur. (bk. *Gereklilik Kipi*).

b. İstek Kipi

Yazar, Osmanlı Türkçesinde istek kipi (*İltizâmî Sîgası*)nin ünsüzle biten fiillerden sonra *–ayım/-eyim, -asıñ/-esiñ, -a/-e, -alım/-elim, -asıñız/-esiñiz, -alar/-eler* ekleriyle yapıldığını, fiilin ünlüyle bitmesi hâlinde araya *y* ünsüzünün getirildiğini söylemektedir. Ayrıca, Özbek ve Kazak lehçelerinde bu kipin yalnızca 1. şahıslarının kullanıldığını, teklik 1. şahısta iki lehçede de *–ayın/-eyin*, çokluk 1. şahısta Özbek lehçesinde *–aylıḳ/-eylik*, Kazak lehçesinde *–ayıḳ/-eyik* eklerinin getirildiğini ifade etmektedir. (s. 76). Burada dikkati çeken husus, birinci şahısların aslında emir ekleriyle teşkil edildiğidir.

Osmanlı Türkçesinin sonlarında 1. şahıs çekimleri düşmüş olarak kullanılan istek kipi, Türkiye Türkçesine de bu şekliyle geçmiştir. (Ergin 1988: 294). Düşen 1. şahıslar yerine, emir kipinin 1. şahısları kullanılmaya başlanmış; böylece, emir ve istek şekilleri karışarak yazarımızın verdiği şekil ortaya çıkmıştır. Bugün istek kipinin 2. ve 3. şahısları da hemen hemen kullanılmaz. Bu şekillerin yerine çoklukla emir, bazen de şart şekli kullanılır. (Ergin 1988: 295).

Özbek Türkçesinde bugün istek kipi için özel bir ek ve çekim yoktur. Bazı kaynaklarda, istek kipi emir kipiyle birlikte *Buyruk-İstäk Mäyli* adı altında verilmekte, istek kipi için de emir eklerinin kullanıldığı belirtilmektedir. (Özbek Tili Grammatikası 1975: 464; Håciyev 1973: 116). Bazı kaynaklarda ise, istek

kipinin *–gäy* (nadir olarak *–ġäy, -ḳäy, -käy*) ekleriyle teşkil edildiği, ancak bu ekin çok az kullanılmakta olup arkaik bir şekil arz ettiği ifade edilmektedir. (Öztürk 1997: 175).

Kazak Türkçesinde istek kipinin *–ġay/-gey, -ḳay/-key* ekleriyle teşkil edildiğini söyleyen kaynaklar olmakla birlikte (Bekturov, Serğaliyev 1994: 51; Ercilasun, vd. 1991: 1057; Öner 1998: 201), bu şekil yaygın bir kullanıma sahip değildir. (Öner 1998: 201). Kazak Türkçesinde bugün yaygın olarak istek kipi teşkilinde *fiil+(-ġı/-gi, -ḳı/-ki)+iyelik eki+keledi* yapısı kullanılmaktadır. Kazak Türkçesi gramer kitapları bu hususta hemfikirdirler. (Ercilasun, vd. 1991: 1057; Bekturov, Serğaliyev 1994: 50; Iskakov 1991: 320; Tüymebayev 1991: 72).

Bu yapı dışında *–ġay edi* (2. ve 3. şahıslarda), *-sa igi edi* (2. ve 3. şahıslarda), *-sa edi, -sa eken* birleşik şekilleriyle de istek ifadesi elde edilebilir. (Iskakov 1991: 321).

Türkiye Türkçesinde emir ve istek kiplerinin karışması sonucu ortaya aşağıdaki şekil çıkmıştır:

olumlu	**olumsuz**	**olumlu**	**olumsuz**
iç-eyim	iç-me-y-eyim	al-ayım	al-ma-y-ayım
iç-e-sin	iç-me-y-e-sin	al-a-sın	al-ma-y-a-sın
iç-e	iç-me-y-e	al-a	al-ma-y-a
iç-elim	iç-me-y-elim	al-alım	al-ma-y-alım
iç-e-siniz	iç-me-y-e-siniz	al-a-sınız	al-ma-y-a-sınız
iç-e-ler	iç-me-y-e-ler	al-a-lar	al-ma-y-a-lar

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu çekimin 2. ve 3. şahısları da hemen hemen kullanımdan düşmüş, yerini emir kipi almıştır.

Özbek Türkçesinde kipin müstakil bir çekimi yoktur. İstek kipini ifade etmek üzere emir çekimi kullanılır. Çekimin istek mi, yoksa emir mi ifade ettiği metinden hareketle anlaşılmaktadır. Ancak, az olmakla birlikte, *-gäy* ekinin de hâlâ kullanımını sürdürdüğü görülmektedir.

Ägär üyläniş kättädän bolsä, ḳizni mening Åbbåz äkämgä täḳdim etgäysiz
"Eğer evlilik büyükten başlıyorsa, kızı ağabeyim Abbaz'a takdim ediniz." (Özbek Hälḳ Ertäkläri 1991: 131).

Bu örnekten hareketle ekin tahminî çekiminin şu şekilde olduğu söylenebilir:

Olumlu	**olumsuz**	**olumlu**	**olumsuz**
iç-gäy-män	iç-mä-gäy-män	ål-gäy-män	ål-mä-gäy-män
iç-gäy-sän	iç-mä-gäy-sän	ål-gäy-sän	ål-mä-gäy-sän
iç-gäy	iç-mä-gäy	ål-gäy	ål-mä-gäy
iç-gäy-miz	iç-mä-gäy-miz	ål-gäy-miz	ål-mä-gäy-miz
iç-gäy-siz	iç-mä-gäy-siz	ål-gäy-siz	ål-mä-gäy-siz
iç-gäy-lär	iç-mä-gäy-lär	ål-gäy-lär	ål-mä-gäy-lär

Kazak Türkçesinde istek ifadesi için yaygın olarak aşağıdaki şekil kullanılır:

olumlu		**olumsuz**	
iş-ki-m keledi	"içmek istiyorum"*	iş-ki-m kelmeydi	"içmek istemiyorum"
iş-ki-ñ keledi	"içmek istiyorsun"	iş-ki-ñ kelmeydi	"içmek istemiyorsun"
iş-ki-si keledi	"içmek istiyor"	iş-ki-si kelmeydi	"içmek istemiyor"
iş-ki-miz keledi	"içmek istiyoruz"	iş-ki-miz kelmeydi	"içmek istemiyoruz"
iş-ki-leriñ keledi	"içmek istiyorsunuz"	iş-ki-leriñ kelmeydi	"içmek istemiyorsunuz"
iş-ki-leri keledi	"içmek istiyorlar"	iş-ki-leri kelmeydi	"içmek istemiyorlar"

Bu çekimde başta şahıs zamiri kullanılırsa ilgi hâli ekini alarak kullanılır. *Kel-* fiiline şimdiki zaman eki getirilerek kullanıldığı gibi, diğer zaman ekleri getirilerek de kullanılabilir. Hangi zaman eki getirilirse o zaman ifade edilir.

Bu şekle Özbek Türkçesinde de rastlanır. Ancak, yaygın değildir. Yalnız teklik 3. şahsa ait örneğine rastladık. Aşağıdaki cümlede bu şekil görülmektedir:

Rüstämning bu nåzu ne'mätlärdän yegisi, kök çåydän ḳanib-ḳanib içgisi kelibdi "Rüstem'in bu yiyeceklerden yiyesi, gök çaydan kana kana içesi gelmiş." (Özbek Hälḳ Ertäkläri 1991: 39).

* "içesim geliyor, …" şeklinde de anlamlandırılabilir.

Bugünkü Kazak Türkçesinde işlek olmayan *–ġay/-gey, -ḳay/-key* ekinin çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

iş-key-min	"içeyim"*	al-ġay-mın	"alayım"
iş-key-siñ	"içesin"	al-ġay-sıñ	"alasın"
iş-key	"içe"	al-ġay	"ala"
iş-key-miz	"içelim"	al-ġay-mız	"alalım"
iş-key-siñder	"içesiniz"	al-ġay-sıñdar	"alasınız"
iş-key	"içeler"	al-ġay	"alalar"

c. Gereklilik Kipi

Yazar, *Vücûbî Fi'l Sîgası* başlığı altında, gereklilik kipinin Osmanlı Türkçesinde *–malı/-meli* ile Özbek ve Kazak Türkçelerinde *-maḳ+iyelik eki+kerek; -ş* (Özbek)/*-s* (Kazak)+*iyelik eki+kerek* ve *-maḳlıḳ* (Özbek)/*-maḳtıḳ* (Kazak)+*iyelik eki+kerek* şekilleriyle teşkil edildiğini söylemektedir. Olumsuz şeklinin Osmanlı Türkçesinde *–ma/-me* ekleriyle; Özbek ve Kazak Türkçelerinde *–meslik* (Özbek)/*-mestik* (Kazak)+*iyelik eki+kerek* ile oluşturulduğunu ifade etmektedir. (s. 78).

Gereklilik kipi, Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi *–malı/-meli* ekleriyle teşkil edilir. Ancak, *-ma/-me+iyelik eki+gerek* ve *–mak/-mek gerek* yapılarıyla da bu kip ifade edilebilir. *Gerek* kelimesi yerine *lâzım, şart* kelimelerinin kullanıldığı da olur. Olumsuzu, fiil tabanı ile gereklilik eki arasına *–ma/-me* fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle oluşturulur. Bu kip, Özbek ve Kazak Türkçelerinde müstakil bir ek vasıtasıyla teşkil edilmez.

olumlu		**olumsuz**	
iç-meli-y-im	al-malı-y-ım	iç-me-meli-y-im	al-ma-malı-y-ım
iç-meli-sin	al-malı-sınız	iç-me-meli-sin	al-ma-malı-sın
iç-meli	al-malı	iç-me-meli	al-ma-malı
iç-meli-y-iz	al-malı-y-ız	iç-me-meli-y-iz	al-ma-malı-y-ız
iç-meli-siniz	al-malı-sınız	iç-me-meli-siniz	al-ma-malı-sınız
iç-meli-ler	al-malı-lar	iç-me-meli-ler	al-ma-malı-lar

* "içesim geliyor, …" şeklinde de anlamlandırılabilir.

Bugün Özbek Türkçesinde gereklilik kipi için yaygın olarak *–ş* fiilden isim yapma ekinin iyelikli şekillerine *kerät* kelimesinin getirildiği şekil kullanılır. *–ş* eki yerine *-måḳ* ekinin kullanıldığı da olur. *Kerät* kelimesi yerine bazen *låzim, zärür, şärt* kelimeleri de kullanılabilir. (Öztürk 1997: 180). Bazı kaynaklar, *-måḳ* fiilden isim yapma ekinin *–lik* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şeklinin (*-måḳlik*) ve *-uw* fiilden isim yapma ekinin de gereklilik kipini teşkil etmek için kullanıldığını söylemektedir. (Wurm 1989: 177). Daha önce de belirttiğimiz gibi, yazar da *-maḳlıḳ* ile gereklilik kipinin teşkil edildiğini söylemektedir.

Bugün Kazak Türkçesinde bu kip yaygın olarak *fiil+(uv/-üv, -v)+iyelik eki+kerek* yapısıyla ifade edilmektedir. Bu şekilde, şahıs eki ilgi hâli ekini alarak kullanılır. (Ercilasun, vd. 1991: 1058). *Kerek* kelimesi yerine *ḳacet, şart* kelimeleri de kullanılabilir.

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
iç-me-m gerek	iç-i-ş-i-m keräk	iş-üv-i-m kerek
iç-me-n gerek	iç-i-ş-i-ng keräk	iş-üv-i-ñ kerek
iç-me-si gerek	iç-i-ş-i keräk	iş-üv-i kerek
iç-me-miz gerek	iç-i-ş-i-miz keräk	iş-üv-i-miz kerek
iç-me-niz gerek	iç-i-ş-i-ngiz keräk	iş-üv-leriñ kerek
iç-me-leri gerek	iç-i-ş-i keräk/iç-i-ş-läri keräk	iş-üv-i kerek

Bu şekil, Özbek Türkçesinde *iç-måg-im keräk, iç-måg-ing keräk, iç-måg-i keräk, iç-måg-imiz keräk, iç-måg-ingiz keräk, iç-måg-i keräk (içmåḳ-läri keräk)* şeklinde de kullanılabilir. (Öztürk 1997: 184).

Yukarıdaki şeklin olumsuzu, Türkiye Türkçesinde *–ma/-me* fiilden fiil yapma ekinin fiil tabanı ile *–ma/-me* fiilden isim yapma ekinin arasına getirilmesiyle yapılır. Özbek Türkçesinde *–ş* eki yerine *–mäslik* birleşik ekinin getirilmesiyle teşkil edilen olumsuzluk, Kazak Türkçesinde *–uv/-üv, -v* ekinden önce *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* fiilden fiil yapma eklerinin getirilmesiyle oluşturulur. Bu şekildeki olumsuzluklar kesinlik ifade eder. Yani, hareketin kesinlikle yapılmaması gerektiğini anlatır.

Türkiye Türkçesinde *değil*, Özbek Türkçesinde *emäs*, Kazak Türkçesinde *emes* kelimeleriyle yapılan olumsuzluk ise kesinlik ifade etmez. Hareketin yapılmasa da olabileceğini anlatır.

Kazak Türkçesinde diğer iki lehçede olmayan bir şekil daha kullanılır. Bu şekil, *fiil+(-uv/-üv, -v)+yaklaşma hâli eki+tiyis+şahıs eki* yapısıyla teşkil edilir. Bu şekilde şahıs zamiri yalın hâldedir. Bazı kaynaklar, *tiyis* kelimesinin de *kerek* kelimesi gibi fiile *–uv/-üv, -v* ekinden sonra iyelik ekinin getirilerek *fiil+(-uv/-üv, -v)+iyelik eki+tiyis(ti)*[9] yapısıyla kullanıldığını söyleseler (Ercilasun, vd. 1991: 1058) de taranan eserlerde böyle bir kullanıma rastlamadık. Tespit edilen örnekler, bu şeklin yaklaşma hâli ekiyle kullanıldığını göstermektedir. Şu cümlelerde bu durum görülmektedir:

Bavırsaktıñ, şelpektiñ işine kızuv ötip olardıñ tegis pisüvi üşin nan tım kalıñ cazılmayġa tiyis. "Bağırsağın, hamur kızartmasının içine kertik atıp onların doğru pişmesi için ekmek çok kalın açılmamalıdır." (Kasimanov 1992: 42).

Külşe- *kolamtaġa kömip pisirgen nan. Külşeniñ kül degen mändesterine karaġanda onıñ bastapkı türi otka kömip pisirgen cuka nan boluvġa tiyis.* "**Külşe-** Köze gömülerek pişirilen ekmek. Külşenin kül denen benzerlerine bakılınca, onun baştaki türü ateşe gömüp pişirilen ince ekmek olması gerek." (Kasimanov 1992: 97).

iş-üv-ge tiyis-pin	"içmeliyim"	al-uv-ġa tiyis-pin	"almalıyım"
iş-üv-ge tiyis-siñ	"içmelisin"	al-uv-ġa tiyis-siñ	"almalısın"
iş-üv-ge tiyis	"içmeli"	al-uv-ġa tiyis	"almalı"
iş-üv-ge tiyis-piz	"içmeliyiz"	al-uv-ġa tiyis-piz	"almalıyız"
iş-üv-ge tiyis-siñder	"içmelisiniz"	al-uv-ġa tiyis-siñder	"almalısınız"
iş-üv-ge tiyis	"içmeliler"	al-uv-ġa tiyis	"almalılar"

Olumsuzu iki şekilde teşkil edilir. *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* fiilden fiil yapma ekiyle yapılan şekil kesinlik ifade eder. *Emes* kelimesiyle yapılan şekilde kesinlik ifadesi yoktur.

---

9 Eserde *teyis(ti)* şeklinde verilmiş olan kelime *tiyis(ti)* şeklinde olmalıdır.

iş-pe-v-ge tiyis-pin iş-pe-v-ge tiyis-siñ iş-pe-v-ge tiyis …	"içmemeliyim" "içmemelisin" "içmemeli"	al-ma-v-ġa tiyis-pin al-ma-v-ġa tiyis-siñ al-ma-v-ġa tiyis	"almamalıyım" "almamalısın" "almamalı"

… iş-üv-ge tiyis emes-piz iş-üv-ge tiyis emes-siñder iş-üv-ge tiyis emes	"içmemeliyiz" "içmemelisiniz" "içmemeliler"	al-uv-ġa tiyis emes-piz al-uv-ġa tiyis emes-siñder al-uv-ġa tiyis emes	"almamalıyız" "almamalısınız" "almamalılar"

Üç lehçede şekil bakımından aynı olan ve tahmin ifade eden bir şekil daha vardır. Bu şekil, *fiil+şart eki+şahıs eki+gerek* (Türkiye Türkçesi)*/keräk* (Özbek Türkçesi)*/kerek* (Kazak Türkçesi) yapısıyla teşkil edilir. Olumsuzu, Türkiye Türkçesinde *–ma/-me*, Özbek Türkçesinde *–mä*, Kazak Türkçesinde *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* fiilden fiil yapma ekleriyle yapılır.

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
al-sa-m gerek	ål-sä-m keräk	al-sa-m kerek
al-sa-n gerek	ål-sä-ng keräk	al-sa-ñ kerek
al-sa gerek	ål-sä keräk	al-sa kerek
al-sa-k gerek	ål-sä-k keräk	al-sa-k kerek
al-sa-nız gerek	ål-sä-ngiz keräk	al-sa-ñdar kerek
al-sa-lar gerek	ål-sä-lär keräk/ål-i-ş-sä keräk	al-sa kerek

Üç lehçede fiilden isim yapma eklerinin iyelik eki almadan da *gerek* (Türkiye Türkçesi)*/keräk* (Özbek Türkçesi)*/kerek* (Kazak Türkçesi) kelimesiyle gereklilik kipini teşkil ettiği görülür. Bunlarda, hangi şahsa ait olduğunu tayin edecek bir şahıs eki veya iyelik eki olmadığı için, bütün şahıslara izafe edilebilecek genel bir şahıs ifadesi vardır. (Öztürk 1997: 187). Türkiye Türkçesinde *–mak/-mek*, Özbek Türkçesinde *–ş, -måḳ;* Kazak Türkçesinde *–uv/-üv, -v* fiilden isim yapma ekleri bu şekilde kullanılmaktadır. *Abay Jolı* adlı eserde, eskiden bu şeklin Kazak Türkçesinde *–maḳ/-mek* ekleriyle de yapıldığı görülmektedir. (Ävezov 1989: 149, 159). Bu şekilde, *gerek* yerine *lâzım, şart; keräk* yerine *låzim, zärür, şärt*; *kerek* yerine *ḳacet, şart, lazım* kelimeleri de kullanılabilir.

Türkiye Türkçesi	Özbek Türkçesi	Kazak Türkçesi
al-mak gerek	ål-i-ş keräk	al-uv kerek
iç-mek gerek	iç-måḳ keräk	iş-üv kerek
gör-mek gerek	kör-i-ş keräk	kör-üv kerek
ye-mek gerek	ye-måḳ keräk	je-v kerek

Olumsuzu, Türkiye Türkçesinde *–ma/-me,* Özbek Türkçesinde *–mäslik,* Kazak Türkçesinde *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* ekleriyle teşkil edilir.

Türkiye Türkçesi	Özbek Türkçesi	Kazak Türkçesi
al-ma-mak gerek	ål-mäslik keräk	al-ma-v kerek
iç-me-mek gerek	iç-mäslik keräk	iş-pe-v kerek
gör-me-mek gerek	kör-mäslik keräk	kör-me-v kerek
ye-me-mek gerek	ye-mäslik keräk	je-me-v kerek

Abay Jolı adlı eserde geçen *–maḳ/-mek, -baḳ/-bek, -paḳ/-pek* fiilden isim yapma ekiyle teşkil edilmiş gereklilik çekimine birkaç örnek verelim: *basta-maḳ kerek* "başlamak gerek" (Ävezov 1989: 149), *bağındır-maḳ kerek* "itaat etmek gerek". (Ävezov 1989: 159).

Bu şekil, yaklaşma hâli ekini alarak da kullanılır: *bögemek-ke kerek* "engellemek gerek" (Ävezov 1989: 127), *süyenbek-ke kerek* "dayanmak gerek". (Ävezov 1989: 165).

Kazak Türkçesinde bugün örneklerine rastlanmayan, ancak *Kazakça Elifba* adlı eserde karşılaştığımız bir gereklilik çekimi daha vardır ki, bu şekli de burada vermenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Bugün Tatar ve Başkurt Türkçelerinde *–(ı)rga/-(i)rge+kirek* şeklinde kullanımını sürdüren bu şekil, *Kazakça Elifba*'da *–arġa/-erge+kerek* şeklinde gereklilik ifadesi için kullanılmıştır. Eserin aynı sayfasında geçen şu örnekler dikkat çekicidir: *cırt-arġa kerek* "yırtmak gerek", *sındır-arġa kerek* "kırmak gerek", *al-arġa kerek* "almak gerek". (Baytursunof 1914: 92).

ç. Emir Kipi

Yazar, emir kipini *Emr-i Hâzır* (2. şahıslar) ve *Emr-i Gâib* (3. şahıslar) olmak üzere iki başlık altında vermiştir. Birinci şahısları istek eki olarak kabul edip istek çekiminde verdiği daha önce belirtilmişti.

Yazara göre, teklik 2. şahsın teşkili için, fiilden masdar ekinin kaldırılması; olumsuzu için Osmanlı ve Özbek Türkçelerinde *–ma/-me,* Kazak Türkçesinde ise *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* eklerinin getirilmesi gherekir. Yazar, teklik 2. şahısta Özbek ve Kazak Türkçelerinde *–ġıl/-gil, -ḳıl* eklerinin de kullanılabildiğini, bu eklerin anlamı pekiştirdiğini eklemektedir.

Çokluk 2. şahsın Osmanlı Türkçesinde ünlüyle biten fiillere *-yiñiz**, ünsüzle biten fiillere (") veya (e%) Özbek Türkçesinde (") veya (e~%), Kazak Türkçesinde ise daima (–ˆb%) ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu; olumsuz şeklinin üç lehçede de ince ünlülü fiillerden sonra *–me*, kalın ünlülü fiillerden sonra *–ma* fiilden fiil yapma eki vasıtasıyla yapıldığını söylemektedir.

Yazar, teklik 3. şahsın Osmanlı ve Özbek Türkçelerinde *–sın/(-sin), -sun/(-sün)*; Kazak Türkçesinde ise *–sin** ekiyle teşkil edildiğini; ancak, Kazak Türkçesinde bu kuralın kesin olmadığını, duruma göre *–sun/-sün* ekinin de getirilebileceğini belirtmektedir. Çokluk 3. şahsın teşkili için ise, Osmanlı ve Özbek Türkçelerinde (–ô, d¼, –ë¼); Kazak Türkçesinde (–ˆœ) ekinin getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. (s. 71-75).

Timurtaş, eserinde emir kipinin birinci şahıslarını vermemiş; bunları istek kipinin birinci şahısları olarak göstermiştir. (Timurtaş 1983: 59). Buna karşılık *Ergin*, emir kipinin birinci şahıslarının da olduğunu, ancak bu eklerin bugün istek kipinin birinci şahısları için de kullanılmaya başlandığını belirtmektedir. (Ergin 1988: 289, 295).

Emir eklerinin Osmanlı Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki tek farkı, Osmanlı Türkçesinde 2. teklik ve çokluk eklerinin *ñ*'li olması; yani, Türkiye Türkçesinde eklerin nazallıklarının atılmış olarak kullanılmasıdır. Üç lehçede bugün kullanılan emir ekleri şu şekildedir: (Ergin 1988: 288; Özbek Tili Grammatikası 1975: 464; Öztürk 1997: 189; Håciyev 1973: 116; Iskakov 1991: 317; Bekturov, Serğaliyev 1994: 50; Tüymebayev 1991: 70; Ercilasun, vd. 1991: 1058, 1083).

---

* Metinde Lâtin harfleriyle de verilmiştir.

Türkiye Türkçesi	Özbek Türkçesi	Kazak Türkçesi
-ayım/-eyim	-(ä)y, -(ä)yin	-(a)yın/-(e)yin
---	---, -gin, -gil	---; -ġın/-gin, -ḳın/-kin; -ġıl/-gil, -ḳıl/-kil
-sın/-sin, -sun/-sün	-sin	-sın/-sin
-alım/-elim	-(ä)ylik, -(ä)yik	-(a)yıḳ/-(e)yik; -alıḳ/-elik; -ylıḳ/-ylik
-ın/-in, -un/-ün; -ınız/-iniz, unuz/-ünüz	-ng, -ngiz	-ñdar/-ñder
-sınlar/-sinler, -sunlar/-sünler	-sin(lär), -ş-sin	-sın/-sin

Teklik 1. şahıs emir eki, Türkiye Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak kalın ünlülü fiillerden sonra *–ayım*, ince ünlülü fiillerden sonra *–eyim* şeklindedir. Özbek Türkçesinde ünsüzle biten bütün fiillere *–äy* (bazen *–äyin*), ünlüyle biten fiillere *–y* (bazen *–yin*) şeklinde eklenir. Kazak Türkçesinde de kalınlık-incelik uyumuna bağlıdır. Ünsüzle biten kalın ünlülü fiillerden sonra *–ayın*, ince ünlülü fiillerden sonra *–eyin*; ünlüyle biten kalın ünlülü fiillerden sonra *–yın*, ince ünlülü fiillerden sonra *–yin* şeklinde gelir.

Teklik 2. şahıs, Türkiye Türkçesinde daima eksizdir. Özbek ve Kazak Türkçelerinde eksiz olabildiği gibi *–gin, gil* (Özbek), *-ġın/-gin, -ḳın/-kin, -ġıl/-gil, -ḳıl/-kil* (Kazak) ekleri ile de kullanıldığı olur. Bu ekler, Kazak Türkçesinde ötümlülük-ötümsüzlük uyumu çerçevesinde kullanıldığı hâlde, Özbek Türkçesinde uyuma bağlı değildir.

Teklik 3. şahıs emir eki, Türkiye Türkçesinde kalınlık-incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak *–sın/-sin, -sun/-sün* şeklinde kullanılır. Özbek Türkçesinde uyuma bağlı olmaksızın daima *–sin* şeklindedir. Kazak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna bağlı, düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı değildir. Ek, kalın ünlülü fiillerden sonra *–sın*, ince ünlülü fiillerden sonra *–sin* şeklindedir.

Çokluk 1. şahıs emir eki, Türkiye Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak kalın ünlülü fiillerden sonra *–alım*, ince ünlülü fiillerden sonra *–elim* şeklinde kullanılır. Özbek Türkçesinde ünsüzle biten fiillerden sonra *–äylik* veya *–äyik*, ünlüyle biten fiillerden sonra *–ylik* veya *–yik* şeklinde olan ek, Kazak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak ünsüzle biten kalın

ünlülü fiillerden sonra *–ayıḳ* veya *–alıḳ*, ince ünlülülerden sonra *–eyik* veya *–elik*; ünlüyle biten kalın ünlülü fiillerden sonra *–yıḳ* veya *–ylıḳ*, ince ünlülü fiillerden sonra *–yik* veya *–ylik* şeklinde kullanılır.

Çokluk 2. şahıs emir eki, Türkiye Türkçesinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına bağlıdır. Ünlüyle biten fiillere *–y* yardımcı ünsüzünü alarak eklenir. Uyumlar çerçevesinde *–ın/-in, -un/-ün; -ınız/-iniz, -unuz/-ünüz* eklerinden biri gelir. Özbek Türkçesinde uyuma bağlı olmaksızın *–ng, -ngiz, -nglär, -ngizlär* eklerinden birisi kullanılır. Ünlüyle biten fiillere doğrudan eklenirken, ünsüzle biten fiillere *–i* bağlayıcı ünlüsü yardımıyla eklenir. Kazak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak, kalın ünlülü fiillerden sonra *–ñdar*, ince ünlülü fiillerden sonra *–ñder* ekleri gelir. Ünsüzle biten fiillere *–ı* ve *–i* bağlayıcı ünlülerini alarak eklenir.

Çokluk 3. şahıs emir eki, Türkiye Türkçesinde teklik 3. şahsın bağlı olduğu uyumlar çerçevesinde *–sınlar/-sinler, -sunlar/-sünler* şeklinde kullanılır. Özbek Türkçesinde *ulär* zamiri kullanılarak *–sin* kullanılışı yanı sıra, *-sinlär* şekli de kullanılır. Ayrıca, *-ş-sin* şeklinin kullanıldığı da olur. Türkiye Türkçesinde de *onlar* zamiriyle *–sın/-sin, -sun/-sün* ekleri kullanılarak çokluk 3. şahıs ifadesi sağlanabilir. Kazak Türkçesinde çokluk 3. şahıs *olar* zamiriyle birlikte kullanıldığı için, bu şahsın emir çekimi teklik 3. şahsın ekleriyle teşkil edilir.

Nezaket şekilleri 2. şahıslarda kullanılır. Türkiye Türkçesinde teklik 2. şahsın nezaketi çokluk 2. şahıstır. Özbek Türkçesinde de çokluk 2. şahıs teklik 2. şahsın nezaketi olarak kullanılır. Kazak Türkçesinde teklik 2. şahsın nezaketi *–(ı)ñız/-(i)ñiz* şeklindedir. Çokluk 2. şahsın nezaketi Türkiye Türkçesinde kullanılmaz. Özbek Türkçesinde *nglär, -ngizlär*; Kazak Türkçesinde ise *–(ı)ñızdar/-(i)ñizder* çokluk 2. şahsın nezaketi olarak kullanılır.

Türkiye Türkçesi	**Özbek Türkçesi**	**Kazak Türkçesi**
sor-ayım	sorä-y	sura-yın
sor	sorä	sura
sor-sun	sorä-sin	sura-sın
sor-alım	sorä-ylik	sura-yık
sor-un/sor-unuz	sorä-ng/sorä-ngiz	sura-ñdar
sor-sunlar	sorä-sin(lär)/sorä-ş-sin	sura-sın

Emir eklerinden sonra *–çi* (Özbek)/*-şı/-şi* (Kazak) edatı gelirse istek, rica ifade eder (Özbek Tili Grammatikası 1975: 576; Iskakov 1991: 320): *ål-çi* (Özbek)/*al-çı* (Kazak) "Lütfen al!".

Emir kipinin olumsuzu, Türkiye Türkçesinde *–ma/-me*, Özbek Türkçesinde *–mä*, Kazak Türkçesinde ise fiilin son sesine bağlı olarak *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* fiilden fiil yapma eklerinden birisi getirilerek teşkil edilir.

Soru şekli, Türkiye Türkçesinde *mı/-mi, -mu/-mü*; Özbek Türkçesinde *mi*; Kazak Türkçesinde *–ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* ekleriyle yapılır. 2. şahısların soru şekli yoktur.

III. SONUÇ

20. yüzyılın başlarında yazılmış olan *Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı* adlı eserde verilmiş olan bildirme ve tasarlama kipleriyle bugünkü Türkiye, Özbek ve Kazak Türkçelerinde kullanılan bildirme ve tasarlama kipleri arasında çok fazla farklılık meydana gelmediği görülmektedir. Ancak, bugün gramer kitaplarında yazarın verdiği şekillerden daha fazlasının kaydedildiği gözlenmektedir. Aşağıda, yazarın vermediği, ancak bugün kullanılmakta olan şekiller ile yazarın verdiği, ancak bugün bazı değişikliklere uğramış olan şekiller gösterilmiştir:

Bugün, Özbek ve Kazak Türkçelerinde görülen geçmiş zaman *-dı/-di* ekleri yanı sıra *-gän yoḳ* (Özbek)/*-ġan/-gen, -ḳan/-ken joḳ* (Kazak) yapısıyla da karşılanmaktadır. Yazar, bu yapıdan söz etmemiştir. Ayrıca, tam bir görülen geçmiş zaman olmamakla birlikte, Kazak Türkçesi gramer kitaplarında *Awıspalı Ötken Şak* veya *Dağdılı Ötken Şak* olarak adlandırılan ve *-atın/-etin, -ytın/-tin* ekleriyle teşkil edilen geçmiş zamandan da bahsedilmemiştir.

Duyulan geçmiş zamanın Osmanlı ve Özbek Türkçelerinde *-mış/-miş* ekiyle yapıldığını söyleyen yazar, Özbek ve Kazak Türkçelerinde *-ġan/-gen* ekleriyle yapılan duyulan geçmiş zamandan da söz etmiştir. Bugün, *-miş*'li duyulan geçmiş zamana Özbek Türkçesi metinlerinde seyrek olarak rastlanmaktadır. *-gän* ekiyle yapılan ise yaygın bir kullanıma sahiptir. Yazar, Özbek Türkçesinde *-ġanmış* ekiyle teşkil edilen bir duyulan geçmiş zamandan daha söz etmektedir ki, bu duyulan geçmiş zamandan ziyade duyulan geçmiş zamanın rivayetini karşılamaktadır. Bugün, Özbek ve Kazak Türkçelerinde yaygın bir kullanıma sahip olan *-b* (Özbek)/*-p* (Kazak) ekleriyle teşkil edilen duyulan geçmiş zamana ise eserde yer verilmemiştir.

Şimdiki zaman konusunda, yazarın Özbek Türkçesinde az kullanıldığını ve edebî dile girme ihtimalinin zayıf olduğunu belirttiği *yaziyatmen,…*; *yazub turubmen,…*; *yazvatmen,…* ve *yazayapmen,…* şekilleri, bir miktar değişikliğe uğramış olarak bugün edebî dilde kullanılmaktadır. Yazarımız, şimdiki zamanın Özbek ve Kazak Türkçelerinde *-a/-e, -y* ekleriyle yapıldığını belirtmiş; bu zamanı ifade etmek üzere kullanılan diğer şekillerden söz etmemiştir.

Geniş zaman eklerini Özbek ve Kazak Türkçeleri için *-a/-e, -y* şeklinde vermiş olan yazar, *-ar/-er, -r* eklerinin gelecek zaman ekleri olduğunu belirtmiştir. *-ar/-er, -r* ekleri, bugün gramer kitaplarında da gelecek zaman eki olarak verilmektedir. Belirsiz bir geleceği ifade eden bu ekler, Türkiye Türkçesindeki ifadesinden daha farklı bir anlamı karşılamaktadır. Başka bir ifadeyle, bu eklerin ifade ettiği zaman dilimi Türkiye Türkçesinde biraz daha genişlemiştir.

Gelecek zaman konusuna gelince, yazar gelecek zamanın Özbek ve Kazak lehçelerinde *-ar/-er, -r* ekleriyle yapıldığını, yanı sıra *-ġay/-gey* eklerinden de yaralanıldığını söylemiştir. Bugün *-ar/-er, -r* ekleriyle yapılan geniş zaman, yukarıda da belirttiğimiz gibi belirsiz bir geleceği ifade eder. *-ġay/-gey* ekleriyle kurulan şeklin kullanım alanı dardır ve gelecekten ziyade istek ifade eder. Yazarımız, Özbek Türkçesinde *-acak/-ecek* ve *-ġu/-gü* eklerinin de gelecek zaman eki olarak kullanıldığını belirtir. Bu şekiller de bugün için yaygın bir kullanıma sahip değildir. Özbek Türkçesinde bugün, gelecek zaman için genellikle *-ä* ve *-y* ekleri kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde ise temel gelecek zaman eki *-a/-e, -y* ekleridir. Halid Said, gelecekte yapılmak istenen veya yapılmaya niyetlenilen işi ifade eden *-maḳçı/-mekçi* ekinden söz etmez. Bugün, *-måḳçi* (Özbek)/*-makşı, -mekşi* (Kazak) ekleri böyle bir anlamı ifade için kullanılmaktadır.

Eserde, şart kipinin basit çekimi verilmemiştir. Yazar, bu kipin basit çekimini geniş zamanın şartında vermiştir. Basit şart çekimi geniş zamanın şartını da ifade etmekle birlikte, şart ifadesini de karşılamaktadır. Yazarın basit şart çekimini vermemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Çünkü, basit şart çekimi her zaman geniş zamanın şartını ifade etmeyebilir.

Yazar, Osmanlı Türkçesinde istek kipinin 1. şahıslarını emir ekleriyle yapmıştır. Emir eklerinin 1. şahısları bugün de böyle kullanılmaktadır. Özbek ve Kazak Türkçelerinde bu kipin yalnızca 1. şahıslarının kullanıldığını söyleyen

yazar, bunları da emrin 1. şahıslarıyla vermiştir. Üç lehçede de istek ekleri yerlerini artık emir eklerine terk etmiş gibidir. Daha çok emir ve bazen de şart ekleri istek ifadesi için kullanılır olmuştur. Ancak, Kazak Türkçesinde istek ifadesi için bugün ayrı bir yapı da kullanılmaktadır.

Gereklilik konusunda yazarın verdiği şekillerin pek çoğu bugün de kullanımını sürdürmektedir. Ancak, Kazak Türkçesi için verilen *-maḳtıḳ/-mektik kerek* şeklinin bugün kullanılıp kullanılmadığı hususunda gramer kitaplarında bilgi mevcut değildir. *Abay Jolı* adlı eserde *-maḳ kerek* şeklinin bulunması, konuşmada *-maḳtıḳ/-mektik kerek* şeklinin de kullanılıyor olabileceğini düşündürmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Muhtar Ävezov (1989), *Abay Jolı,* C. I, Almatı, Jazuwşı Baspası.

Ahmet Baytursunof (1914), *Kazakça Elifba*, Orenburg, Kerimof Hüseyinof ve Şürekâsınıñ Matbaası.

Ş. Bekturov, M. Serğaliyev (1994), *Kazak Tili*, Almatı, Bilim.

Volkan Coşkun (2000), *Özbek Türkçesi Grameri,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.

Janos Eckmann (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay.

Ahmet Bican Ercilasun, vd. (1991), "Kazak Türkçesinin Kısa Grameri", *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

Muharrem Ergin (1988), *Türk Dil Bilgisi,* 17. Baskı, İstanbul, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Esker Guliyev (1991), "Halid Said", *Ana Sözü,* S. 4-6, Bakû, s. 55-57.

Äzim Håciyev (1973), *Fe'l,* Tåşkent, Özbekistån SSR Fän Näşriyåti.

Ahmedi Iskakov (1991), *Kazirgi Kazak Tili*, Almatı, Ana Tili.

Sadık Kasimanov (1992), *Kazakların Millî Yemekleri-Kazaktıñ Ulttık Taġamdarı*, (Akt. Ertuğrul Yaman), Ankara, KB Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yay.

Mustafa Öner (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.

Özbek Hälḳ Ertäkläri (1991), (Haz. Çåri Äväz), Tåşkent, Çolpån.

Özbek Tili Grammatikası (1975), Tåşkent, Özbekistån SSR Fän Näşriyåti.

Rıdvan Öztürk (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.

Mırzatay Serğaliyev (1991), *Kazak Tili*, Almatı, Bilim.

Faruk Kadri Timurtaş (1983), *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları III-Osmanlı Türkçesi Grameri*, 4. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

J. Tüymebayev (1991), *Kazak Tili-Grammatikalık Anıktağış*, Almatı, Bilim.

Stefan Wurm (1989), "Özbekçe", (Çev. Mehmet Akalın), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* (62), İstanbul, s. 139-186.